

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

İKİRƏM KƏRİM OĞLU AĞASIYEV

**QAFQAZDA ALMAN MƏSKƏNLƏRİNİN
YARANMASI VƏ ONUN REGIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(ŞİMALİ QAFQAZ VƏ GÜRCÜSTANIN NÜMUNƏSİNDƏ)**

İxtisas: 07.00.03 - Ümumi tarix

Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ -2012

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qafqaz tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

M.B.Fətəliyev

tarix elmləri doktoru, professor

H.Y.Verdiyeva

tarix elmləri doktoru

Ş.D. Səlimov

tarix elmləri doktoru

Aparıcı elmi müəssisə:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin “Ümumi tarix”
kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 18 mart 2011-ci il tarixli 102 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində tarix elmləri doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161. Dissertasiya Şurasının “_08_” _12_ 2012-ci il tarixli iclasında , saat “_” da keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” _____2012 ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix elmləri doktoru, professor:**

R.C.Süleymanov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XIII əsrdən başlayan almanların kütləvi miqrasiyası tarixdə baş verən ən möhtəşəm, dünyanın siyasi xəritəsinə, onun etnik, konfessional tərkibinə önəmli təsir etmiş ən güclü əhali miqrasiyalarından biri olmuşdur. XX əsrin ortalarına qədər davam etmiş bu proses geniş coğrafi areala malik olmuş, Mərkəzi Avropadan tutmuş Uzaq Şərqə qədər əraziləri, Ön Asiyanı, Avstraliyanı, Şimali və Cənubi Amerikayı, Afrikayı əhatə etmişdir.

Almanların məskunlaşmasının əsas və ilk istiqaməti Şərqi Avropa olmuşdur və bu istiqamətdə məskunlaşma prosesi keçmiş Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə xüsusi intensivliyi ilə səciyyələnmişdir. Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə almanlar Baltikyanı ərazilərdə, Şimal-Qərb rayonu (Peterburq), Mərkəzi rayon (Moskva), Cənub-Qərbi Ukrayna, Şimali Qara dəniz sahilləri, Şimali və Cənubi Qafqaz, Volqaboyu, Ural, Mərkəzi Asiya, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir, Altay, Uzaq Şərq (Saxalinə qədər) kimi regionlarda kompakt halda məskunlaşmışlar. XIX əsrin sonlarında dispers halda almanlara Rusiya imperiyasının demək olar ki, bütün regionlarında rast gəlinirdi. 1897-ci ildə əhalinin siyahıya alınmasına görə çar Rusiyasının ərazisində 2 milyona yaxın alman yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində onların sayı bir qədər də artmışdı.

Birinci Dünya müharibəsi illərində çar hökuməti tərəfindən Rusiya almanlarına qarşı aparılan ayrı-seçkilik siyasəti stalinizm dövründə də davam etdirildi, sovet almanlarına əsassız olaraq “casus”, “təxribatçı” damğası vuruldu, SSRİ –nin Avropa hissəsində yaşayan yüzminlərlə alman əhalisi Orta Asiya, Sibir və Uzaq Şərqə deportasiya olundular. Bütün bu məhrumiyətlərə baxmayaraq, sovet dövründə də almanlar ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirdilər: 1989-cu ildə əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə SSRİ-də 2 milyondan artıq alman əhalisi qeydə alınmışdır. 1991- ci ildən sonra onların müəyyən hissəsi kütləvi şəkildə xaricə mühacirət etsə də, bu gün postsovet məkanında almanların sayı 700 mindən artıqdır və onların da təqribən 30 mini Qafqazda yaşayır.

Alman kolonistlərinin Qafqazda məskunlaşmasının başlanğıcı XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir və 150 ilə yaxın – yəni 1941-ci ilə qədər Qafqazda mövcud olmuş alman koloniyaları regionun sosial-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm rol oynamış, alman əhalisi yerli

Qafqaz əhalisi ilə qaynayıb-qarışaraq regionun etnik xəritəsinin ayrılmaz elementinə çevrilmişdir. 1941-ci ilin payızında Qafqaz almanlarının deportasiyası, onların adı ilə bağlı toponimikanın ləğv edilməsi tarixi yaddaşın aberrasiyasına gətirdi: postsovet məkanında, o cümlədən Qafqazda almanların məskunlaşması, alman koloniyalarının fəaliyyəti faktı süni şəkildə unutturuldu, “alman koloniyaları” mövzusunə “məxfilik” qayəsi vuruldu, onun tədqiq olunmasına müəyyən məhdudiyyətlər qoyuldu.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan və digər postsovet respublikalarında sovet dövrü qadağan olunmuş bir çox mövzuların, o cümlədən alman koloniyalarının tarixinin tədqiqinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı, adı çəkilən tarixşünaslıq probleminin araşdırılması üçün münbit şərait yarandı.

Qafqazda alman məskunlaşmasının tarixi bu gün həm elmi, həm ictimai, həm də siyasi dairələrdə böyük maraq doğurur və bu nöqteyi-nəzərdən Qafqazda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz alman koloniyalarının tarixi – Qafqaz və eyni zamanda Azərbaycan tarixinin bir hissəsidir və bu problemin tədqiq olunması Qafqaz regionunun, o cümlədən Azərbaycanın inkişaf tarixinin bütöv elmi – obyektiv mənzərəsinin yaranmasına xidmət edə bilər. Təəssüflər olsun ki, bu vaxta qədər Qafqaz alman koloniyalarının tarixi istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkə tarixşünaslığında lazımi səviyyədə araşdırılmamış, nəticədə mövzu ilə bağlı bir sıra kompleks məsələlər diyarşünaslıq çərçivəsində tədqiqat aparən tarixçilərin nəzərindən kənar qalmışdır.

Qafqaz almanlarının tarixinin öyrənilməsi region dövlətləri və ilk növbədə Azərbaycan üçün vacib olan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsində yardımçı ola bilər. Belə ki, çarizmin XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq apardığı məskunlaşdırma siyasətinin əsas obyektlərindən biri də Qafqaz regionu idi və məzmun etibarını ilə Qafqazdan türksoylu və digər müsəlman xalqların sıxışdırılmasına, bölgənin daha çox xristian dininə etiqad edən xalqlarla məskunlaşdırılmasına xidmət edirdi. Bu mənfur siyasətin həyata keçirilməsində çar hökumətinin əlində alətə çevrilən alman əhalisinin tarixinin tədqiqi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin əsas məzmununu, istiqamətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir, müasir dövrdə Azərbaycan

cəmiyyəti üçün aktual olan bəzi məsələlərin və birinci növbədə Qafqazda slavyanların, ermənilərin sayının artması, türk mənşəli, islam dininə aid xalqların öz tarixi torpaqlarından sıxışdırılması faktlarının bir daha sübut olunmasında yardımçı ola bilər.

Qafqazda yaşamış alman əhalisinin tarixinin öyrənilməsinin aktuallığını artıran başqa bir amil bugünkü qloballaşan dünyada Qərb-Şərq qarşıdurmasının yaranması, onun gələcəkdə daha təhlükəli qarşıdurmaya – dünya dinlərinin əsasında formalaşan sivilizasiyalararası qarşıdurmaya çevrilmək təhlükəsidir. Bu nöqteyi – nəzərdən müasir dövrdə müxtəlif konfessiyalara aid xalqlar arasında qarşılıqlı inamın yaranmasına, qarşılıqlı anlaşmaya, birliyə, razılığa, Qərb və Şərq mədəniyyətlərini birləşdirən ümumi cəhətlərin üzə çıxarılmasına və təbliğ edilməsinə xidmət edən elmi araşdırmalara böyük ehtiyac var. Qərb mədəniyyətinin və xristian mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olan alman əhalisinin Qafqazda məskunlaşması, təsərrüfat həyatı qurması, müxtəlif dil qrupuna, konfessiyalara aid yerli xalqlarla sosial-iqtisadi, mədəni əlaqələr yaratması və sair kimi məsələlərin öyrənilməsi bu gün dünyada gedən qloballaşma, inteqrasiya, mədəniyyətlərin dialoqu dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qafqaz kimi polietnik bir regionda yaşamış alman kolonistlərinin tarixinin araşdırılmasının aktuallığı həm də Azərbaycanda və qonşu Qafqaz dövlətlərində çoxsaylı milli və etnik azlıqların yaşaması ilə izah olunur. Tarix sübut edir ki, milli azlıqlar, milli qurumlar dövlətin daxili və xarici siyasətində müsbət rol oynamaqla yanaşı, müəyyən tarixi məqamlarda dövlətlərarası münasibətlərin qurbanına çevrilə bilər. Qafqaz almanlarının çar hökuməti dairələri ilə münasibətlərinin, hökumətin “alman” siyasətinin xüsusiyyətlərinin dərinəndən araşdırılması keçmişin mənfi və müsbət dərslərini nəzərə almaq şərti ilə region dövlətlərinin apardığı milli siyasət strategiyasının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edə bilər.

Qafqazda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixi həm də Rusiya imperiyasında, özgə bir coğrafi, etnik, mədəni məkanda fəaliyyət göstərən milli diasporanın tarixidir. Müasir dövrdə dövlətlərin xarici siyasətində, dövlətlərarası problemlərin həllində milli diaspor təşkilatları böyük təsirə malikdir. Əsasən də, Azərbay-

can üçün milli diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər ilbəl daha da aktuallaşır. Bu təşkilatların fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi, daha optimal metodların işlənilib hazırlanması, onların siyasi təsir dairəsinin genişləndirilməsi bu sahədə qazanılmış dünya təcrübəsindən səmərəli istifadə əsasında mümkündür. Bu baxımdan tarixi vətəni - Almaniyadan uzaqda yaşayan Qafqaz almanlarının öz etnik eyniliyini, milli adət-ənənələrini, mentalitetini, milli birliyi qoruyub saxlaması, assimilyasiyaya uğramaması, öz tarixi vətəninə daim sadıq qalması və bununla yanaşı yaşadıkları ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına fəal inteqrasiya olmaq bacarığı bugünkü Azərbaycan milli diaspor təşkilatları üçün nümunə rolu oynaya bilər.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası iqtisadi cəhətdən Qafqazın ən dinamik inkişaf edən ölkəsi olmaqla yanaşı, həm də regionun siyasi, mədəni həyatında aparıcı rol oynayan dövlətə çevrilmişdir. Son illər dünyanın aparıcı ölkələri, o cümlədən Almaniyaya Qafqaz regionu ilə əməkdaşlıq məsələlərinə böyük önəm verir. Bu səbəbdən, Almaniyaya Qafqazın lider ölkəsi – Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrin genişlənməsinə və dərinləşməsinə maraq göstərir. Qafqazda yaşayan azərbaycanlılar, ruslar, gürcülər, ermənilər, çeçenlər, osetinlər, abxazlar və sair xalqlarla alman əhalisi arasında mövcud olmuş münasibətlərin xarakterinin elmi-obyektiv şəkildə araşdırılması bir daha göstərir ki, Qafqazda alman kolonistləri ilə daha sıx əməkdaşlıq etmiş, həmişə kolonistlərə təmənnəsiz yardım əli uzatmış xalq azərbaycanlılar olmuşdur ki, bu fakt Azərbaycan – Almaniyaya dostluq münasibətlərinin daha da inkişaf etməsinə təkan verəcəkdir.

Beləliklə, Qafqaz alman koloniyalarının tarixinin aktuallığı bu problemin arxiv sənədləri və sair mənbələr, elmi ədəbiyyat əsasında, geniş şəkildə tədqiq olunması zərurəti yaradır.

Tədqiqat işinin xronoloji və coğrafi çərçivəsi XVIII əsrin sonlarından 1921-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir və xronoloji cəhətdən həm alt, həm də üst hədd Qafqaz tarixində gedən proseslərdə keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir.

XVIII əsrin sonlarına artıq Şimali Qafqazın böyük bir hissəsi Rusiya imperiyasına qatıldı. İşğal olunmuş yeni ərazilərin iqtisadi, siyasi, kulturoloji cəhətdən mənimsənilməsi məqsədi ilə çarizm burada

fəal köçürmə siyasəti yeritməyə başladı və Şimali Qafqazda ilk alman koloniyalarının yaradılmasına yönələn tədbirlər məhz 1780-ci illərə təsadüf edir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, almanların məskunlaşması prosesi demək olar ki, Qafqazın bütün regionlarını əhatə etdi və 1917-ci ilin Fevral inqilabına qədər alman kolonistləri çar Rusiyasının iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında mühüm yer tutdular. 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi və ondan irəli gələn siyasi hadisələr nəticəsində Qafqaz almanları üç dövlətin tərkibində - Sovet Rusiyasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Gürcüstan Demokratik Respublikasının tərkibində yeni həyat qurmağa başladılar.

Xronoloji çərçivənin üst hüdudu 1921-ci ilin əvvəlləri ilə məhdudlaşır, çünki 1920-1921-ci illərdə Cənubi Qafqaz almanlarının həyatında tələyüklü dəyişikliklər baş verdi – 1920-ci ilin aprelinde Azərbaycanın, 1921-ci ilin fevralında isə Gürcüstanın müstəqilliyinə son qoyuldu - Cənubi Qafqaz alman koloniyalarının yeni sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni şəraitdə fəaliyyəti başlanğıc mərhələsində yarımçıq qaldı. Sovet Rusiyasının bütün Qafqazı işğalı ilə Qafqaz almanlarının tarixində məzmunca yeni bir dövr – sovet dövrü başladı.

Ərazi baxımından əsərdə Şimali Qafqaz və Gürcüstanda mövcud olmuş koloniyaların tarixi araşdırılmaqla yanaşı, hər hansı məsələ haqqında daha dolğun nəticəyə gəlmək üçün Azərbaycanda da yaşayan alman əhalisinin keçdiyi tarixi yola müqayisəli nəzər salınmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Qafqaz almanlarının tarixi hələ lazımi səviyyədə tədqiq olunmamışdır və keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində almanların məskunlaşması problemi ilə məşğul olan müasir tədqiqatçılar bu məsələyə dəfələrlə diqqət yetirmişlər¹.

Çar Rusiyası, sovet, postsovet və xarici ölkələrin tarixşünaslığında tədqiq olunan problemi sistemli və kompleks şəkildə əks etdirən heç bir elmi əsər yazılmamışdır. Bununla yanaşı, Rusiya imperiyasında mövcud olan alman koloniyalarının tarixi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başlamış və XIX əsrin ortalarından

¹ Резолюция Российско - Германской научной конференции «Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге». // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: 1995, с. 355.

çarizmin devrilməsinə qədərki dövrə aid əsərlərdə almanların Rusiyada məskunlaşması, onların Rusiya tarixində yeri haqqında bir – birinə zidd konsepsiyalar meydana gəlmişdir.

Əgər A.A.Klaus, Q.Q.Pisarevski, K.E.Lindeman kimi tədqiqatçılar alman kolonistlərinin Rusiyanın inkişafında oynadığı rolu müsbət qiymətləndirmişlərsə², A.A.Velitsın, İ.İ.Astafyev, P.Y.Veretyev kimi şovinizm mövqeyində dayanan müəlliflər³ öz əsərlərində XVIII əsrin ortalarından Rusiyanı bürüyən alman məskunlaşmasının Rusiyanı silahsız işğal etmək, onu Almanıyanın tərkib hissəsinə çevirmək planlarından doğan zərurət olması haqqında qeyri-eimi fikirlər söyləmiş, Almaniya və Rusiya arasındakı münaqişələrə bir-biri ilə barışmaz olan germanın və slavyançılığın əsrlərdən bəri davam edən qarşıdurması xarakteri verməyə çalışmışlar.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərin heç biri xüsusi olaraq Qafqaz almanlarının tarixinə həsr olunmamışdır.Lakin bununla yanaşı, Ümumrusiya xarakterli proseslərin əks olduğu bu əsərlərin Qafqazda alman məskunlaşmasının regional xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsində, Qafqaz almanlarının fəaliyyətinə siyasi qiymət verilməsində mühüm rol oynamışdır.

Çar Rusiyasının şovinist ruhlu tarixçiləri tərəfindən irəli sürülən “antialman” konsepsiyanın ənənələri 1920-1940-cı illərdə sovet tarixşünaslığında davam etdirildi: XX əsrin 20-30-cu illərində

² Клаус А.А. Духовенство и школы // Вестник Европы, 1869, №5, с.241-257; Клаус А.А. Община, собственник и её юридическая организация // Вестник Европы.1870, Т.1, с.72-118; Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М., 1909, 340 с.; Линдеман К.Е. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. М.:1916, 687 с.; Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования у поселян- собственников. Москва: без изд.,1917, 105 с.

³ Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб.: 1893, 318 с.; Астафьев И.И.Русско-германские дипломатические отношения в 1905-1911гг. (От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения) М.: Изд-во Моск. ун-ста, 1972, 305 с.; Веретьев Р. Ю. Анна Ивановна: её личность, интимная жизнь и правление. Берлин: 1912, 342 с.

stalinizm repressiyalarının başlandığı və “daxili düşmən” axtarışı şəraitində yeni siyasi şablon yarandı və bu şablona görə SSRİ-də yaşayan hər hansı bir alman, xüsusən də alman mənşəli hərbi dövlətin potensial düşməni, Almaniyanın casusu hesab olunurdu. Almanlara, o cümlədən xaricdən gələn əhaliyə bu cür münasibətin formalaşmasında sovet tarixşünaslığının “pseudomarksist cərəyanı”nın banisi M.N. Pakrovskinin əsərlərinin böyük təsiri olmuşdur⁴ və bu tarixşünaslıq şablonu sonralar İ.İ.Nikitininin və P.Q.Sofinovun əsərlərində⁵ davam etdirilmişdir. Adı çəkilən müəlliflər əsərlərində Rusiyanın alman kolonistlərinin simasında yalnız pangermanizmə xidmət edən “casus” görürdülər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə sovet almanlarına qarşı rəsmi orqanların münasibətində müəyyən yumşalma müşahidə olunsada, “alman problematikası” hələ də arzuolunmaz sayılırdı. Nəticədə, müharibədən sonrakı illərdə də sovet tarixşünaslığında Qafqaz almanlarının tarixini kompleks şəkildə əks etdirən heç bir fundamental əsər yazılmamışdır. Baxdığımız dövrdə nəşr edilən T.T.Vəliyevin, A.M. Umayevin, P.V.Ququşvilinin, Q.V.Pipiyanın, və sair sovet tədqiqatçılarının əsərlərində⁶ Qafqaz almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına dair müxtəlif fraqmentar

⁴ Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. М.: «Партиздат», 1933, 544 с.

⁵ Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в России во время войны в 1914-1918 гг. М.: «ОГИЗ», 1942, 46 с.; Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в царской России. Саратов: Сароблиздат, 1942, 69 с.

⁶ Vəliyev T.T. Imperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 251 s.; Умаев А.М. Возникновение и деятельность винодельческих фирм в дореволюционном Азербайджане // Вестник архивов Аз. ССР, 1965, №3, с.142-147; Гугушвили П.В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX -XX вв. (В 3-х томах), т.1. Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1957, 343 с.; Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М.: «Наука», 1978, 239 с.; Дякин В.С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья. / Первая мировая война. Москва: Изд. «Наука», 1968, с.228-236.

məlumatlar verilir ki, bu da baxdığımız mövzunun dərindən tədqiqində yardımçı olmuşdur.

Q.X.Mandjçaladzenin 1974-cü ildə çap etdirdiyi monoqrafiyada Gürcüstan və Azərbaycanda yaranan koloniyaların sosial-iqtisadi, mədəni həyatına dair maraqlı statistik faktlara rast gəlinir.⁷ “Soyuq müharibə”nin gərgin dövründə yazılan bu əsərdə almanların bütün həyat fəaliyyətinin pangermanizmin planlarına xidmət etdiyi vurğulanır, alman kolonistlərinə “casus”, “diversant” damğası vurulur ki, bu da tarixi reallıqla tam uzlaşmır.

Şimali Qafqaz regionuna gəldikdə, 1978 –ci ildə tədqiqatçı S.A.Çekmenyevin çap etdirdiyi kiçik həcmli məqaləni çıxmaq şərtilə Şimali Qafqaz alman koloniyalarının tarixinə həsr olunmuş xüsusi tədqiqat işi nəşr edilməmişdir. S.A.Çekmenyevin məqaləsi yalnız Stavropol diyarı ərazisində gedən məskunlaşma prosesini əks etdirir, məzmun etibarilə ilə çarizmin rus və sair slavyan xalqlarının maraqlarına zidd olaraq bu regionda apardığı almanların məskunlaşdırılması siyasətinin tənqidindən ibarətdir və müvafiq olaraq, məqalədə almanların məskunlaşdırılması mənfə qiyətləndirilmişdir.⁸

SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet respublikalarında almanların məskunlaşması probleminə tədqiqatçıların marağının artması müşahidə olunur. Bu baxımdan Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin tədqiq edilməsində yerli tədqiqatçılar nisbətən daha çox fəallıq göstərmişlər. Ç.Abdullayev və B.Quliyevanın, Q.Cavadovun, E.Kərimovun, N.İbrahimovun, K.Əliyevin, M.Cəfərlinin, H.Verdiyevanın, T.Axundovanın, S. Zeynalovanın, T.Hümbətovanın Azərbaycan almanlarının tarixinin sosial – iqtisadi, siyasi, dini – mədəni həyatının müxtəlif aspektlərinə həsr etdikləri əsərlərdə almanların Qafqaza köçməsinin ilkin tarixi şərtləri və məskunlaşma prosesi, həmçinin təsərrüfat, mədəni, mənəvi

⁷ Mandjçaladze Q.X Alman kolonistləri Zaqafqaziyada (1817-1920-ci illər). Tbilisi: Metsniereba, 1974, 196 s.(gürcü dilində).

⁸ Чекменев С.А.Иностранные поселения на Ставрополье в конце XVIII и в первой половине XIX в. // Материалы по изучению Ставропольского края.. Ставрополь,1971.Вып.12-13, с. 243-253.

həyatının bəzi məqamları haqqında fraqmentar məlumatlar verilir.⁹

Son illər Qafqazda baş verən hadisələr və bu regionun tarixinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə marağın artması fonunda S.Zeynalova “Almanlar Qafqazda” adlı monoqrafiyasında Qafqaz almanlarının tarixinə kompleks yanaşmağa cəhd etmişdir¹⁰. Azərbaycan alman koloniyalarının tarixi bu monoqrafiyada geniş arxiv sənədləri və sair mənbələr əsasında əks olunsada, Gürcüstan və Şimali Qafqaz almanlarının tarixinə aid hissə daha çox narrativ materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur.

Sovet rejiminin süqutundan sonra Rusiyada da alman kolonistlərinin tarixinə maraq artdı və bu problem onlarla elmi konfransların müzakirə mövzusu oldu. 1991-ci ildən başlayaraq keçirilən elmi-konfransların materiallarında Şimali Qafqaz almanlarının tarixinə həsr edilmiş bəzi məqalələr, çıxışlar dərc edilmişdir ki, onlardan E.Y.Aqoyevanın, İ.İ.Alekseyenkunun, L.K.Qostiyevanın,

⁹ Абдуллаев Ч., Гулиева Б. Немцы в Азербайджане. Баку: «Азербайджан», 1992, 43 с.; Cavadov Q. C. Azərbaycanada alman məskənlərinin məskunlaşması tarixinə dair. // “Tarix və onun problemləri”, “Tuna”, 1998, № 4-6; Керимов Э.О. О некоторых историко – этнографических особенностях немецких колонистов Азербайджана / Материалы первой научной конференции «Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой мировой войны» Б.:Элм, 2001, с. 285-290.; Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Б.:«Азербайджан», 1995, 200 с.; Алиев К. Немцы на Южном Кавказе или моя жизнь в Анненфельде Б.: 2000, 112 с.; Джафарли М. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Б.: Изд. «А 4 - offset», 1998, 314 с.; Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX века. Б.: Алтай, 1999, 299 с.; Вердиева Хаджар. Немцы в Северном Азербайджане. Баку, «Элм», 2009, 200 с.; Ахундова Т. Немцы-колонисты Азербайджана (XIX – нач. XX вв.) Б.: Шуша, 1999, 122 с.; Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.). Баку: Араз, 2002, 222 с.; Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку: «Гумбатова Т.Ф.», 2005, 267 с.; Гумбатова Т.Ф. Немцы и Баку. Баку: «Чашыоглу», 2008, 464 с.

¹⁰ Зейналова С.М. Немцы на Кавказе. Баку: «Мутарджим», 2008, 424 с.

Z.V.Kanukovanın, S.İ. Akkiyevanın məqalələrini qeyd etmək olar¹¹. Bu kiçik həcmli tədqiqat işlərində Şimali Qafqaz regionlarında yaşayan almanların ictimai-siyasi, iqtisadi həyatının bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur.

Rusiya tarixşünaslığında bu günə qədər Qafqaz alman kolonistlərinin tarixinə həsr olunmuş ən dəyərli əsər T.N.Ploxotnyukun “Rusiya almanları Şimali Qafqazda” monoqrafiyasıdır¹². Əsərdə əsasən Şimali Qafqazda alman koloniyalarının yaranması prosesi, onların təsərrüfat və dini həyatının aktual məsələləri əks olunmuşdur. Monoqrafiyada Şimali Qafqaz almanlarının siyasi və mədəni həyatı lazımcına işıqlandırılmamışdır. Əsasən, 1917-1941-ci illərin hadisələrini əks etdirən bu əsər tədqiqat zamanı müqayisə mənbəyi rolunu oynamışdır.

Əfsuslar olsun ki, çağdaş Rusiya tarixşünaslığında alman koloniyalarının tarixinə böyük maraq olmasına baxmayaraq, hələ də Şimali Qafqazın bütün regionlarında mövcud olmuş alman koloniyalarının mürəkkəb, çoxtərəfli tarixi kompleks şəkildə tədqiq edilməmiş və öz obyektiv qiymətini almamışdır.

Gürcüstanda yaranan alman koloniyalarının tədqiq edilməsində müəyyən boşluqlar mövcuddur. N.Berdzeneşvilinin, Z.Çoğarqavanın,

¹¹ Агоева Э.Я. Становление и дальнейшая судьба немецких колоний в Терской области. / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: ИВДК, 1995, с.120-122; Аккиева С.И. Немецкие колонисты в Кабардино – Балкарии / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: ИВДК, 1995, с.149-158; Алексеев И.И. История и проблемы российских немцев на Кубани. / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: ИВДК, 1995, с.55-69; Гостиева Л.К. Немцы Северной Осетии: история и современность / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: ИВДК, 1995, с.131-139; Канукова З.В. Немецкие колонисты в Осетии. / Материалы первой научной конференции «Кавказские немцы - немцы на Кавказе до Первой мировой войны» Б.:Элм, 2001, 367с.;

¹² Пloxотнюк Т.Н. Российские немцы на Северном Кавказе. М.:2001, 237 с.

T.Kvikreliyanın, V.Kurtişvilinin, A.Sonqulaşvilinin nəşr etdirdikləri kiçik həcmli qəzet və jurnal məqalələrində¹³ Gürcüstan almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının müxtəlif aspektlərinə öləri şəkildə toxunulmuşdur. Adı çəkilən müəlliflərin məqalələrində Gürcüstanda yaranmış alman koloniyalarının tarixinə dair fraqmentar faktlar verilmişdir ki, onlarla tanışlıq tədqiqat işinin daha da dolğunluğuna yardımçı olmuşdur.

Qafqaz almanlarının tarixinin öyrənilməsinə Almaniyada tədqiqatçıları da müəyyən töhfələr vermişlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya Qafqaz almanları haqqında silsilə elmi məqalələr çap olunmağa başladı. Bu sarıdan keçmiş Rusiya almanlarının Ştutqartda mütəmadi olaraq nəşr etdirdiyi “Heimatbuch der Deutschen aus Russland” (Rusiya almanlarının Vətən kitabı) adlı almanaxda Rusiyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Qafqazda yaşamış alman əhalisinin tarixinə dair dərc olunmuş məqalələr, xatirələr və sair vacib materiallar tədqiqata yardımçı olmuşdur¹⁴.

Almaniyalı tarixçi Yeva-Mariya Aux¹⁵ Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə həsr etdiyi məqalədə alman kolonistlərinin Cənubi Qafqaz xalqları ilə münasibətləri və başqa məsələlərə toxunaraq,

¹³ Berzeneşvili N. Bu köhnə, köhnə Tbilisi.”Tbilisi” qəzeti, 2003, 17-18 noyabr; Çoğarqava Z. Ana vətəndən ana vətənə. //”İmic” jurnalı, 2003, №8, s.19-20; Kvirkelia T., Kurtişvili V. Tiflisdə almanların məskunlaşması. // «Literatura» jurnalı, №1-6, 1995, s.14-34 Sonqulaşvili A.V. Almanlar Gürcüstanda. Tbilisi: Metsniereba, 1995, 52 s.

¹⁴ Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart: 1957 s.105-106; Heimatbuch der Deutschen aus Russland – Stuttgart: 1960, 273 s.; Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stuttgart: 1961, 163 s.; Heimatbuch der Deutschen aus Russland.. Bearbeitet von Dr Karl Stumpp. Stuttgart: 1962, 83 s.; Heimatbuch der Deutschen aus Russland.. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stuttgart: 1963, 195 s.; Kalendar 1954. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart: 1954, 150 s.

¹⁵ Aux E.-M. Немецкие колонисты в Закавказье. / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско – германской научной конференции. М., ИВДК, 1995. с.101-119.

təhrifedici mülahizələr irəli sürmüşdür və baxdığımız problemin tədqiqatı zamanı Y.M. Auxun mövqeyinə tənqidi yanaşılmışdır.

Qafqazda almanların məskunlaşması probleminin tarixşünaslığına nəzər saldıqdan sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, Qafqaz regionunda yalnız Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixi hər-tərəfli tədqiq olunmuş, ancaq Şimali Qafqaz və Gürcüstan alman koloniyalarının tarixi nəinki, Azərbaycan, o cümlədən xarici ölkə tarixşünaslığında kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bununla yanaşı, təqdim olunan dissertasiya Qafqaz alman koloniyalarının tədqiqində son nöqtə deyil və problemin bəzi aspektləri gələcəkdə tədqiqat mövzusu ola bilər.

Qafqazda alman məskənlərinin yaranması tarixini, onların regional xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün **çoxsayda arxiv və sair yazılı mənbələr** mövcuddur.

Əsərin hazırlanması zamanı 10 arxivdə saxlanılan 47 fondun materiallarından istifadə olunmuşdur: 1)Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix arxivi (Bakı); 2) Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivi (Bakı); 3) Gürcüstan Respublikasının Dövlət Tarix arxivi (Tiflis); 4) Ukrayna Dövlət Mərkəzi Tarix arxivi (Kiyev); 5) Jitomir Vilayət Dövlət arxivi (Jitomir, Ukrayna); 6)Rusiya Dövlət Tarix arxivi (Sankt - Peterburq); 7) Krasnodar Diyarı Dövlət arxivi (Krasnodar, Rusiya); 8)Stavropol Diyarı Dövlət arxivi(Stavropol, Rusiya); 9)Rostov Vilayət Dövlət arxivi (Rostov, Rusiya); 10) Şimali Osetiya Respublikasının Mərkəzi Dövlət arxivi (Vladıqafqaz, Rusiya).

Müəllif dissertasiya mövzusunun tədqiqi zamanı “Rusiya imperiyasının tam qanunlar toplusu”nun hər üç nəşrindən ¹⁶geniş istifadə etmişdir.

¹⁶ Полное Собрание законов Российской империи. Издание первое. (далее-ПСЗ-1), Т.4, (1700-1712 гг.), №1910, СПб.,1830, 881 с.; ПСЗ-1,т.9, (1733-1736 гг.), №6562, СПб.,1830, 1023 с.; ПСЗ-1, т.10, (1737-1740гг.), №7614, СПб., 1830, 1011 с.; ПСЗ-1,т.17,(1765-1766), №12630, СПб., 1830, 1135 с.; Полное Собрание законов Российской империи. Издание второе.(далее-ПСЗ-2), Т.40,Отд.2, (1865 год), №42759, СПб., 1867,415 с.; ПСЗ-2,Т.40, Отд.1, (1865 год), №41919, Спб.,1867, 991 с.; Полное Собрание законов Российской империи. Издание третье (далее-ПСЗ-3),Т.5,(1885 год), №3019,Спб.,1887,784 с.

Çap olunmuş mənbələrdən Qafqaz Canişinin arxivi əsasında hazırlanmış “Qafqaz arxeoqrafiya komissiyasının aktları”nın böyük əhəmiyyəti var¹⁷. Adı çəkilən mənbədə almanların Qafqaza köçməsi, onların iqtisadi və mədəni həyatının təşəkkülü, alman koloniyalarında gedən mürəkkəb konfessiyalararası mübarizə, koloniyaların məişəti, adət və ənənələri, almanların yerli xalqlarla münasibəti və sair maraqlı məsələlər haqqında dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur.

Xüsusi mənbə növü kimi müəllif “Rusiya imperiyasının qanunlar külliyyəti”¹⁸, statistik məlumatlar,¹⁹ sənədlər toplularından²⁰

¹⁷ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (далее - АКАК). /Под.ред. Ад.Берже , т.2, Тифлис, 1868, 1238 с.; АКАК, т.5, Тифлис, 1873, 1152 с.; АКАК, т.6, часть I, Тифлис, 1874, 941 с.; АКАК, т.6, часть II, Тифлис, 1875, 950 с.; АКАК, т.7, Тифлис, 1878, 994 с.; АКАК, т.8, Тифлис, 1881, 1009 с.вə s.

¹⁸ Свод законов Российской империи 1857 года издания. Т.ХII, Часть II,Спб., 1857, 673 с.; Свод законов Российской империи. // Под ред. А.А. Добровольского. Книга I,СПб., 1913, Т.IV, 1473 с.

¹⁹ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. Киев: 1887, 368 с.; Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. Тифлис, 1870, 103с.; Список населенных мест Терской области. Проверен по август месяц 1909 года. // Терский календарь на 1910 год. Владкавказ, 1910, вып. 19, с.117-457; Статистические таблицы населённых мест Терской области. Под.ред. Максимова. Владкавказ: 1890, т.2. вып. 4, 437 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., LXVII. Ставропольская губерния.Санкт -Петербург, 1905 год, 198 с.;

²⁰ Документы и материалы по истории Грузии (1862-1917 гг.). т.1, часть I. Под ред. Ш.К.Чхетии. Тбилиси: 1960, 949 с.;История Осетии в документах и материалах.т.1.Цхинвали: Госиздат Юго - Осетии,1962, 265 с. иллюстр.; Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издательство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, 240 с.; Мартенс Ф.Собрания трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами.т.8.Спб.:1988, 713 с.; Сборник документов по истории нового времени. 1870-1914. М.:1989, 294 с.; История российских немцев в документах. Т.1 (1763-1992 гг.) //Сост. В.А.Ауман, В.Г.Чеботарьева. М.: изд-во МИГП, 1993, 448 с.

və başqa çap olunmuş qiymətli mənbələrdən geniş istifadə etmişdir.

Nəşr edilmiş mənbələr sırasında dövrü mətbuatın özünəməxsus yeri var²¹. XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələrdə Qafqaz almanlarının yerli xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri, onların adət-ənənələri, məişəti haqqında maraqlı faktlar əks olunmuşdur.

Qiymətli mənbələrdən biri də epistolaryar materiallardır. Bu mənbələrdə Qafqaz almanlarına dair epizodik faktlara rast gəlinir²².

Tədqiqat zamanı çar Rusiyası və SSRİ dövründə, həmçinin başqa ölkələrdə nəşr edilmiş təqvimlərdən, ensiklopedik lüğətlərdən də geniş istifadə olunmuşdur²³.

²¹ Вестник Европы. Журнал науки, политики и литературы. Петроград, 1916, 613с.; «Каспий» (газета 13 мая 1917 года; «Каспий»(газета), 14 мая 1917 года; «Каспий» (газета), 17 мая 1917 года; «Каспий» (газета), 18 мая 1917 года; «Каспий» (газета), 24 мая 1917, года.); «Азербайджан»(газета), 28 июня 1919 года; «Азербайджан»(газета), 22 августа 1919 года; «Борьба» (газета), 1918, №96; «Борьба» (газета), 1918, №99; «Борьба» (газета), 1918, №102; «Борьба»(газета),1919, №176; «Ertoba» qəzeti (gürcü dilində), 13 iyun 1918-ci il ; «Ertoba» 25 sentyabr 1918-ci il.

²² Behre O. Einführung in die Entstehung evan. - lutherischen Kirche in Wolhynien./Wolhynische Hefte. 7 Folge,Schwabach, Wiesentheid:1992, s.33-62.

²³ Кавказский календарь на 1889 год. Тифлис, 1888, 267 с.; Кавказский календарь на 1914 год. Тифлис, 1913, 786 с. ; Кавказский календарь на 1915 год. Тифлис, 1914, 562 с.; Kalendar 1954. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart: 1954, 150 s.; Rocznik Wolynski. - T.IV, Rowne, 1935, 432 с.; Rocznik Wolynski.T.VII, Rowne, 1938, 456 с.; Rocznik ziem Wschodnich, Warszawa, 1939, 398 с.; Rocznik Wolynski. T.VIII, Rowne, 1939, 461 с.; Большая советская энциклопедия. Глав. ред. С.И.Вавилов, Т.4. (Второе издание). М.: Госуд. научн. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1969, 644 с.; Большая советская энциклопедия. Глав.ред. С.И.Вавилов, Т.36 (Второе издание). М.: Госуд. научн. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1976, 672 с.

Müəllif geniş və müxtəlif çeşidli mənbələr əsasında Qafqazın alman əhalisinin tarixinin aktual məsələlərini tədqiq etmiş və Azərbaycan tarixşünaslığında, demək olar ki, tədqiq olunmayan Şimali Qafqaz və Gürcüstan alman koloniyalarının tarixinə aid çoxsaylı arxiv materiallarını elmi dövriyyəyə buraxmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Baxdığımız problemin araşdırılma səviyyəsindən irəli gələrək tədqiqat işinin əsas məqsədi ayırd edilmişdir ki, bura XVIII əsrin sonlarından 1921-ci ilə qədərki dövrdə Qafqaz alman koloniyalarının tarixinin müxtəlif aspektlərinin hərtərəfli, kompleks şəkildə araşdırılması, almanların məskunlaşması prosesinin regional xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi və əsaslandırılması, bu prosesə qərəzli, təhrifedici yanaşmaların ifşa edilməsi, siyasi hadisələrin obyektiv, elmi mənzərəsinin yaradılması daxildir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsəddən irəli gələrək, geniş çeşidli arxiv sənədləri və nəşr edilmiş mənbələr, o cümlədən xüsusi ədəbiyyat materiallarına əsaslanaraq aşağıdakı konkret vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

-Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə XIII əsrdən başlayan almanların məskunlaşması prosesinin tarixi mərhələlərini ayırd etmək;

-XVIII əsrin 60-cı illərindən alman kolonistlərinin Rusiyaya kütləvi axını ilə nəticələnən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi tarixi şəraiti təhlil etmək;

-XVIII əsrin sonlarında Şimali Qafqazın bir hissəsinin işğal edilməsi və çarizmin apardığı köçürmə siyasəti ilə bağlı Qafqazda alman koloniyalarının yaradılması planlarını, onların həyata keçirilməsi mexanizmini, bu prosesin tarixi şərtlərini, səbəblərini araşdırmaq;

-XIX əsrin birinci yarısından əvvəl alman kolonistlərinin Qafqazda iqtisadi həyatının təşəkkül xüsusiyyətlərini, onların yeni iqlim və təsərrüfat şəraitinə uyğunlaşma imkanlarını, çarizmin Qafqazda apardığı iqtisadi müstəmləkə siyasətində kolonistlərə ayrılan missiyanı göstərmək;

-XIX əsrin ortalarında Şimali Qafqaz və Gürcüstanda almanların məskunlaşmasının məqsəd və vəzifələrini, bu prosesin regional xüsusiyyətlərini, əsas istiqamətlərini və Qafqazın etno-konfessional,

demoqrafik xəritəsinə göstərdiyi kəmiyyət dəyişiklikləri ilə bağlı məsələləri işıqlandırmaq;

- XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz alman koloniyalarında gedən mürəkkəb konfessional mübarizənin səbəblərini və gedişatını tədqiq etmək, müxtəlif dini təlimlərin kolonistlərin təsərrüfat məşğuliyyətinə, məişətinə, mənəvi həyatına hansı dərəcədə təsir göstərdiyini ayırd etmək;

- XIX əsrin ikinci yarısından Şimali Qafqazda almanların kütləvi məskunlaşmasının səbəblərini və nəticələrini təhlil etmək, ayrı-ayrı regionlarda yaranan koloniyaların sosial-iqtisadi vəziyyətinin xüsusiyyətlərini, təsərrüfat spesifikasiyasını vurğulamaq;

- XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Cənubi Qafqazda alman məskunlaşması prosesinin səngiməsi və “törəmə” koloniyaların yaranma xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq;

- Qafqazda, o cümlədən Rusiyada alman kolonistlərinin sayının sürətlə artması və almanların iqtisadi mövqelərinin güclənməsi fonunda yaranan “alman məsələsi”nin mahiyyətini açmaq, onun müzakirə mərhələlərini və intensivlik dərəcəsini göstərmək;

- Avropada Vahid Almaniyanın yaranması və onun militarist siyasət kursu ilə bağlı çar hökumətinin alman kolonistlərinə qarşı apardığı “məhdudlaşdırma” siyasətinin mahiyyətini açmaq;

- Birinci Dünya müharibəsi illərində çarizmin “antialman” kompaniyasının mahiyyətini göstərmək, bu siyasətin Qafqazda həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- çarizmin devrilməsindən sonra Qafqaz almanlarının milli muxtariyyət uğrunda mübarizəsini işıqlandırmaq, bütün Rusiya almanlarını əhatə edən bu hərəkətin Qafqazda təzahür edən regional xüsusiyyətlərini göstərmək;

- 1918-1920-ci illərdə Qafqazda gedən mürəkkəb siyasi prosesləri və Qafqaz uğrunda gedən geosiyasi mübarizəni, bu mübarizədə Almaniyanın təcavüzkar planlarını işıqlandırmaq, Qafqaz almanlarının yeni siyasi şəraitdə mövqeyini araşdırmaq;

- alman kolonistləri ilə Qafqaz əhalisi arasında mövcud münasibətləri tədqiq etmək, kolonistlərin XIX əsrin ikinci yarısından sonra iqtisadi, mədəni, dini həyatında baş verən müsbət dəyişiklikləri

göstərmək, onların yerli xalqlarla mədəni inteqrasiya və diffuziya problemlərini işıqlandırmaq;

- tədqiqat işinə yekun vuraraq alınan nəticələr əsasında təkliflər irəli sürmək.

Dissertasiyada tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsası kimi elmilik, obyektivlik və tarixçilik prinsiplərindən istifadə edilmişdir ki, bu da tədqiq edilən mövzunun təhlilinə tarixi-təkamül, tarixi-konkretlik yanaşmalarının tətbiq edilməsinə imkan vermişdir. Tarixi-təkamül yanaşma müəllifə Qafqazda alman məskənlərinin XVIII əsrin sonundan 1921-ci ilə qədərki tarixini müstəqil elmi - tədqiqat obyektinə kimi verməklə yanaşı, araşdırılan problemin Qafqaz xalqlarının sosial-siyasi inkişaf tarixinin ümumi axını ilə uzlaşdırmağı mümkün etmişdir. Tarixi-konkret yanaşmada materialların tutuşdurulması, əldə edilən faktiki və statistik məlumatların təhlili və ümumiləşdirilməsi, məlum süjetlərin, faktların və müddəaların yenidən qiymətləndirilməsi kimi elmi metodları tətbiq etməklə Qafqazda almanların məskunlaşması tarixinin araşdırılması, bu mürəkkəb prosesin regional xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsinin yaradılması mümkün olmuşdur.

Rusiya şəraitində məskunlaşma prosesi ilə bağlı baş vermiş keyfiyyət dəyişikliklərinin kəmiyyət göstəricilərinə təsiri dərəcəsinin qiymətləndirilməsində dispersiya təhlili metodu tətbiq olunmuşdur.

Müəllif araşdırma zamanı həmçinin, tarixi-genetik, tarixi-müqayisə, tarixi-tipoloji və tarixi-sistem metodlardan, xüsusən də demografik və sosial-iqtisadi məsələlərə aid materialların təhlili zamanı riyazi metodlardan, Qafqazın müxtəlif regionlarında alman məskənlərinin yaranma prosesinin xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi, məskunlaşma prosesinin Rusiyanın başqa regionları ilə müqayisəsi zamanı isə ekstrapolyasiya metodundan istifadə etmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Məlumdur ki, istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkələrin tarixşünaslığında təqdim olunan dissertasiya səviyyəsində XVIII əsrin sonundan 1921-ci ilə qədərki dövrdə Şimali Qafqaz və Gürcüstanda mövcud olmuş alman koloniyalarının yaranması, fəaliyyəti və bu prosesin regional xüsusiyyətlərini geniş əhatə edən elmi-tədqiqat işi yazılmamışdır. Bu dissertasiya Qafqaz alman koloniyalarının regional xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsində mövcud boşluğun doldurulmasına

xidmət edir. Vurğulamaq lazımdır ki, Qafqazda alman məskənlərinin yaranmasının ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri; almanların Qafqazda yerləşdirilməsinin əsas istiqamətləri; alman missionerlərinin xristian dinini yaymaq və “kulturregerlik” sahəsində fəaliyyətinin məzmunu, gedişi və nəticələri; alman missionerlərinin fəaliyyəti ilə qondarma “erməni məsələsi” arasında əlaqəlilik; XIX əsrin ikinci yarısından Qafqazda alman məskunlaşmasının kütləvi xarakter alması ilə bağlı regionda yaranan problemlər; Rusiyada “alman elementinin” iqtisadi, siyasi dayaqlarının möhkəmlənməsində alman lobbisinin rolu; “alman məsələsi”nin yaranması, mahiyyəti və onun Rusiya – Almaniya dövlətlərarası münasibətlərə təsiri; Birinci Dünya müharibəsi illərində çar hökumətinin Qafqaz almanlarına qarşı ayrı - seçkilik siyasətinin mahiyyəti; 1917 - 1918-ci illər ərzində Qafqaz almanlarının milli muxtariyyət uğrunda apardığı mübarizə; 1918 - 1920-ci illər ərzində Sovet Rusiyası, müstəqil Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları dövründə Qafqaz alman kolonistlərinin ictimai-siyasi həyatı; almanlarla yerli əhali arasında mədəni diffuziya və etnik inteqrasiya məsələləri; almanların mədəni-maarif, konfessional həyatı kimi mühüm problemlər bu günə qədər yetərincə tədqiq olunmamışdır. Müəllif Azərbaycan, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası və Ukraynanın arxiv fondlarında saxlanılan çoxsaylı və əvvəllər istifadə olunmamış dəyərli sənədlər, Azərbaycan, polyak, Ukrayna, rus, gürcü, alman dillərində nəşr edilən mətbuat, epistolaryar və sair xarakterli faktiki materiallar əsasında yuxarıda sadaladığımız problemlər üzrə geniş tədqiqat işi aparmış, Qafqazda almanların məskunlaşması prosesinin müxtəlif aspektlərini, bu prosesin regional xüsusiyyətlərini və ümumi cəhətlərini əks etdirən əsər yaratmışdır.

Dissertasiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti. Tarixi saxtalaşdırmalardan uzaqlaşmaq üçün tarixçilərimiz qarşısında ciddi vəzifələr durur. Bu mənada, təqdim edilmiş dissertasiyanın materialları, təklifləri, nəticələri və ümumiyyətlə məzmunu Qafqazda rus işğalının regionda gedən sosial-siyasi, demografik, mədəni-konfessional proseslərə təsiri haqqında nəzəriyyənin daha da inkişaf etdirilməsində yardımçı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan - Almaniya dövlətlərarası siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlərin daha da genişlənməsinə və

dərinləşməsinə, Almaniyaadakı Azərbaycan diasporlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edə bilər.

Dissertasiya işinin nəticələrindən təlim-tədris prosesində də geniş istifadə etmək olar. Bu baxımdan dissertasiyanın materialları Qafqaz tarixinin müxtəlif problemləri üzrə tədqiqatla məşğul olan tələbələr, magistrlər, dissertantlar, aspirantlar və sair kateqoriyalı elmi işçilər üçün gərəkli olacaqdır. Bundan savayı, tədqiqat işindən Azərbaycan və qonşu Qafqaz dövlətlərinin tarixinə dair ümumi əsərlərin, dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, Ali və orta məktəblər üçün tarix, etnoqrafiya, kulturologiya, germanistika, regionşünaslıq, qafqazşünaslıq kursları üzrə mühazirə mətnlərinin tərtibində əsas material kimi istifadə etmək olar.

Dissertasiyanın aprobeiasyası. Dissertasiya Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qafqaz tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmiş, AMEA-nın Tarix İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin, Bakı Slavyan Universitetinin aparıcı mütəxəssislərinin iştirakı ilə iki dəfə (09.02.2009; 13.01.2010) müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın materialları, əsas müddəaları və nəticələri müəllifin nəşr etdirdiyi “XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Qafqazda almanların məskunlaşması” (20,5 ç. v.), “Qafqazın alman əhalisi” (20,3 ç. v.), “Из истории немецкой колонизации на Кавказе» (16,1 ç.v) adlı monoqrafiyalarında ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat obyektinin ayrı-ayrı aspektləri, həmçinin Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə, xarici ölkələrin tanınmış jurnallarında çap edilmişdir. Bundan savayı, tədqiq olunan mövzunun müddəaları müəllifin yazdığı tədris proqramlarında, müxtəlif dövrlərdə Bakı Biznes Universitetinin, Bakı Slavyan Universitetinin fakültələrində oxunan tədris kurslarında, həmçinin Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi-praktiki konfranslarda, simpoziumlarda etdiyi məruzələr və çıxışlarda əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu girişdən, 4 fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən ibarətdir. Tədqiqat işinin struktur quruluşu təqdim olunan mövzunun tədqiqatı zamanı müəllifin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

II. Dissertasiyanın əsas məzmunu.

Dissertasiyanın **Girişində** mövzunun seçimi və aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın predmeti, xronoloji və coğrafi çərçivəsi, məqsəd və vəzifələri təyin edilmiş, metodoloji – nəzəri əsasları, əsas mənbə bazası, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi göstərilmiş, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti formalaşdırılmış, tədqiqat işinin aprobeasiyası və strukturu əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın **Birinci Fəsl** **“Qafqazda almanların məskunlaşmasının ilkin tarixi şərtləri, səbəbləri, başlanğıcı və XIX əsrin birinci yarısında onun dinamikası”** üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil **“Rusiya imperiyası ərazisində almanların məskunlaşmasının əsas mərhələləri və Qafqazda alman koloniyalarının yaranmasının ilkin tarixi şərtləri”** adlanır və burada qeyd olunur ki, Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə almanlar ilkin olaraq, XIII əsrin əvvəllərində Baltıqyanı ərazilər və qərbi – rus knyazlıqlarında məskunlaşmışlar²⁴. O dövrdə alman əsilli sənətkarlar, memarlar, ticarət adamları qərbi-rus şəhərləri ilə Avropa arasında ticarət əlaqələrinin qurulmasında vasitəçi rolunu oynayırdılar. Müəllif orta əsrlərdə qərbi-rus şəhərlərində almanlara məxsus səxlərin, tacir gildiyalarının yüzillərlə mövcud olduğunu qeyd etməklə yanaşı, 1563-cü ildə Buq çayı sahillərində almanlar tərəfindən Noydorf və Noybrau kimi ilk əkinçi məskənlərinin – koloniyaların salındığını göstərir²⁵.

Mərkəzləşdirilmiş Rus dövlətinin yaranmasından sonra avropalı mühacirlərin, o cümlədən almanların kütləvi mühacirəti üçün yeni perspektivlər açıldı. Rusiya çarları IV İvan Qrozni, Aleksey Mixayloviç, I Pyotr dövlət idarəçiliyində, iqtisadi həyatda yaranan problemləri həll etmək üçün yüksək ixtisaslı peşə sahiblərini ölkəyə dəvət etsələr də, bu proses fraqmentar xarakter daşmış və ölkədə mövcud olan istifadəsiz torpaqların məskunlaşdırılması ilə əlaqəli olmamışdır. Çariça Anna İvanovna və Yelizaveta Petrovnanın da hakimiyyəti

²⁴ Літопись Руський. Переклад з давноруського Л.Е.Махновця. Київ, 1989, с.560.

²⁵ Kuhn W. Die Herkunft der Wolhyniendeutschen. / Wolhynische Hefte. 2 Folge. Schwabach, Wiesentheid :1982, s.22.

illərində strateji regionların, xüsusən Volqaboyunun erməni, gürcü, Balkan slavyanları və yunanların vasitəsilə məskunlaşdırılmasına edilən cəhdlər də uğursuzluqla başa çatdı. Yelizaveta Petrovna və onun sələflərinin apardığı məskunlaşdırma siyasətinin uğursuzluğunun əsas səbəbi bu vacib problemin həlli ilə bağlı konkret fəaliyyət planının olmamağı idi.

Rusiya imperiyasında almanların kütləvi məskunlaşması çariça II Yekaterinanın adı ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq o, istifadəsiz qalmış torpaqların məskunlaşdırılması haqqında konkret proqram hazırladı və bu proqramın əsas müddəaları 04 dekabr 1762-ci il və 22 iyul 1763-cü il qərarlarında²⁶ əks olunmuşdu. Adı çəkilən sənədlərə görə əcnəbi miqrantlara Rusiyada sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə geniş hüquqlar və imtiyazlar vəd edilirdi. Nəticədə, 1763-1768-ci illərdə Rusiyanın Volqaboyu və Novorossiya regionlarında 32 min alman kolonisti məskunlaşdı.

1768 - 1791-ci illərdə baş verən rus-türk müharibələrindən sonra Dnestrdən Kubana qədər Osmanlı əraziləri Rusiya imperiyasına qatıldı. Azov dənizindən Mozdoka qədər işğal olunan əraziləri müdafiə etmək məqsədi ilə bu xətt boyunca 10 hərbi qalanın inşasına başlanıldı. İşğal zonasında əsaslı dayaq yaratmanın yollarından biri də bu ərazilərdə çarizmə sədaqətli əhalinin məskunlaşdırılması idi və çar hökuməti Şimali Qafqaza Volqaboyuda yerləşdirilən alman kolonistlərinin bir qisminin köçürülməsini planlaşdırırdı. Bu məqsədlə 27 oktyabr 1778-ci il tarixdə II Yekaterina “Azov – Mozdok xəttinə Volqanın düzənlik tərəfindən kolonistlərin köçürülməsi” adlı xüsusi sənədə imza atdı²⁷. Çar hökumətinin cəhdlərinə baxmayaraq, uzun müddət Volqa almanlarını hərbi əməliyyatların davam etdiyi Şimali Qafqaza köçürmək mümkün olmadı. Yalnız 1789-cu ildə Saratov quberniyasının perspektivsiz koloniyalarından gələn 347 alman kolonisti Şimali Qafqazda ilk alman koloniyasının əsasını qoydular²⁸. Stavropol diyarının Major şəhəri yaxınlığında yaranan bu

²⁶ РСЗ-1, т.16, (1762 -1765 гг.), №11720, №11880, СПб., 1830, с.126,313

²⁷ РСЗ-1, т.20, (1775-1780 гг.), №14814, СПб., 1830, с.757-759.

²⁸ Государственный архив Ставропольского края (далее-ГАСК), ф.235, оп.1. д.104, л.10,22.

koloniya cəmi 4 il mövcud oldu: yeni iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən almanların bir qismi Şimali Qafqaz şəhərlərinə köçdülər, bəziləri isə geri – Saratov quberniyasına qayıtdılar.

Beləliklə, XVIII əsrin II yarısında Şimali Qafqazda mövcud ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı və müəyyən subyektiv səbəblər ucbatından bu regionda əcnəbilərin, o cümlədən almanların kütləvi məskunlaşdırılması baş tutmadı. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza müdaxiləsi və bu regionda geosiyasi üstünlüklər qazanması bütün Qafqaz regionunda, xüsusən də Şimali Qafqazın düzənlik rayonlarında məskunlaşma proseslərinin sürətlənməsinə hüquqi və siyasi şərait yaratdı.

“Qafqazda almanların məskunlaşmasının etno-siyasi aspektləri və coğrafi lokallaşma xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarım-fəsildə həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazda almanların məskunlaşması prosesi, koloniyaların yarandığı regionların coğrafi, etnik, siyasi, konfessional xüsusiyyətləri, kolonistlərin yeni iqlim, təsərrüfat şəraitinə uyğunlaşması problemləri təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, Qafqazda ilk daimi fəaliyyət göstərən koloniya 1802-ci ildə Pyatiqorsk yaxınlığında salınan Karras koloniyası olmuşdur²⁹. Şotlandiyalı xristian - missionerlər tərəfindən əsası qoyulan Karrasda sonralar almanlar da məskunlaşmış və tədricən koloniya “almanlaşmışdır”. 1830-1840 - cı illərdə Stavropol ərazisində daha 4 alman koloniyasının – Nikolayevka, Konstantinovsk, Kanı və Yohansdorf koloniyalarının əsası qoyuldu. Müəllif qeyd edir ki, XIX əsrin I yarısında almanların Şimali Qafqazda məskunlaşması kütləvi xarakter almamışdı: 1850-ci ilə qədər bu regionda cəmi 5 koloniya yaranmışdı.

İkinci yarım-fəsildə, həmçinin Şimali Qafqazda alman məskunlaşmasının ləng getməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri araşdırılır və qeyd olunur ki, Qafqaz müharibəsinin gətirdiyi bir şəraitdə çar hökumət dairələri dövlət təhlükəsizliyi nöqtəyi – nəzərindən Şimali Qafqazda slavyanların, xüsusən də rus, Ukrayna mənşəli kazakların yerləşdirilməsində daha çox maraqlı idi. Belə ki, kazaklar həm rus ordusunun hərbi əməliyyatlarında iştirak edir, həm də dağlı xalqlarının

²⁹ Центральный Государственный архив Республики Северной Осетии (далее- ЦГАРСО), ф.11, оп. 49, д.119, л.83 об.

işğal edilmiş ərazilərində məskunlaşaraq, çarizmin etnik, sosial, dini dayağı rolunu yerinə yetirirdilər. Bunun nəticəsidir ki, Şimali Qafqazda 1835-ci ildə slavyan mənşəli əhalinin sayı 405,5 minə, 1858-ci ildə isə 780,4 minə çatmışdı³⁰.

Müəllif qeyd edir ki, XIX əsrin ilk otuzilliyində bütün Cənubi Qafqazı işğal edən çarizm qarşısında onu Rusiyanın bölünməz və ayrılmaz bir hissəsinə çevirmək məsələsi dururdu ki, bu da regionda fəal məskunlaşdırma siyasətinin aparılmasını tələb edirdi. Hələ Gülüstan sülh müqaviləsindən (1813) sonra çarizm Cənubi Qafqazda öz sosial – siyasi, dini dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün bu regiondan avtoxton türk – müsəlman əhalini sıxışdırmağa, onların torpaqlarında erməni, kürd, aysor əhalisini yerləşdirməyə başladı. Bu dövrdə Cənubi Qafqaza köçürülən etnoslardan biri də almanlar olmuşlar. Müəllif erməni, kürd, aysor mənşəli köçkünlərə nisbətən almanların sayının çox olmadığını, 1817-1819-cu illər ərzində Gürcüstan ərazisində 6 (Marienfeld, Noy-Tiflis, Yekaterinenfeld, Yelizavettal, Aleksandersdorf, Petersdorf) və Azərbaycanda 2 koloniyanın (Yelenendorf, Annenfeld) yarandığını göstərir ki, onlarda da 1819 – cu ildə ümumilikdə 2265 nəfər yaşayırdı³¹. Almanların Cənubi Qafqazda yerləşməsinin əsas xüsusiyyəti onların kompakt məskunlaşmaya olan meylləri idi. Bu həm mühacirlərin eyni ərazidən - Baden-Vürtemberq krallığından gəlmələri və eyni dini cərəyana məxsus olmaları, həm də lokal ərazidə məskən salaraq milli xüsusiyyətlərini qorunmasına şərait yaratmaq istəklərindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, XIX əsrin ortalarında Qafqazda cəmi 13 alman koloniyası yaranmışdı ki, onlarda da təqribən 5 minə yaxın əhali yaşayırdı. Təbii ki, slavyan və yaxud ermənilərin məskunlaşması ilə müqayisədə, alman əhalisinin demoqrafik proseslərə təsiretmə qabiliyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi. Lakin almanların Qafqaza köçürülməsinin siyasi, dini əhəmiyyəti olduqca yüksək qiymət-

³⁰ Белозеров В.С. Этническая карта Северного Кавказа. М.: ОГИ, 2005, с.31.

³¹ АКАК, т.6, часть I, Тифлис, 1874, с.340,347,348,352 (hesablama müəllifindir).

ləndirilirdi: alman kolonistlərinə xüsusi missiya - «kulturregerlik» missiyası ayrılmışdı. Onlar məskən saldıqları ərazilərdə həm yerli xalqlar, həm də sair mühacirlər arasında yeni təsərrüfatçılıq vərdişləri yaymalı, Avropa mədəniyyətinə uyğun insanların yetişməsinə öz töhfələrini verməli idilər.

“Qafqazda alman məskunlaşmasının ilkin mərhələsi və onun sosial-iqtisadi nəticələri” adlı üçüncü yarımfəsildə XIX əsrin birinci yarısında alman koloniyalarının iqtisadi həyatının təşəkkülü ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz almanlarının iqtisadi həyatının təşəkkülü Qafqaz regionunda, ümumiyyətlə Rusiya imperiyasında gedən proseslərlə sıx əlaqəli olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada mövcud təhkimçilik hüququ burjua münasibətlərinin inkişafının ləngidirdi. Şəxsi azadlığa malik əcnəbi kolonistləri ölkəyə köçürməklə çar hökuməti Rusiyanın feodal-təhkimçilik sistemində yeni burjua elementləri inkişaf etdirmək, eyni zamanda yaradılan koloniyaları Qafqazda özünün həm siyasi, həm də sosial dayağına çevirmək niyyətləri güdüdü. Bu məqsədə çatmaqda çar hökuməti böyük məbləğdə maliyyə vəsaitləri ayırırdı. Belə ki, təkcə Cənubi Qafqaz almanlarının yerləşdirilməsinə və təsərrüfat həyatının qurulmasına 1818 - 1822-ci illərdə 1 milyondan artıq gümüş rubl sərf edilmişdi³². Kolonistlər 10 il ərzində vergilərdən azad olmuşdular, onlara böyük miqdarda güzəştli kreditlər verilirdi. Su təchizatı, təsərrüfatların qorunması, əmək alətlərinin əldə edilməsi, kolonistlərinin təsərrüfat üzrə biliklərinin artırılması və sair cari məsələlərin həllində dövlət koloniyalara bilavasitə yardım edirdi.

Rusiya imperiyasında alman koloniyaları dövlət, mülkədar və immiqrantların xüsusi mülkiyyətə aldığı torpaqlarda yaranırdı. Çar hökuməti Qafqazın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, yoxsul alman kolonistlərinin yerli mülkədarlardan iqtisadi asılılığa düşməsinin

³² Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае / Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.1, ч.1, с.103.

qarşısını almaq məqsədi ilə onların dövlət torpaqlarında məskunlaşmasını təmin edirdi və hər ailəyə, orta hesabla 35 des. torpaq sahəsi verirdi. Dövlət tərəfindən onlara verilən torpaq payı Volqaboyuda olduğu kimi icmaya deyil, kolonist ailəsinə məxsus idi və bu torpaq sahəsi bölgüyə məruz qalmayaraq nəsilən – nəslə ötürülürdü.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, çar hökuməti alman koloniyalarında Rusiya sənayesi üçün lazımi strateji bitkilərin becərilməsində maraqlı idi. XIX əsrin 30-40-cı illərində Gürcüstan və Azərbaycandakı bəzi koloniyalarda ipəkçiliyin yayılmasına, tütünün, yoncanın, çəltiyin becərilməsinə yönələn müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, subyektiv səbəblərdən istənilən nəticə əldə edilmədi və hökumət dairələrinin alman koloniyalarında strateji xammal istehsalını həyata keçirmək planları baş tutmadı. XIX əsrin birinci yarısında alman təsərrüfatları hələ təşəkkül mərhələsində idi: istehsal olunan məhsul hətta, bəzən koloniyadaxili tələbatın ödənilməsinə yetmirdi və bir çox koloniyalar dövlətdən alınan ssudalar hesabına yaşayırdılar. Koloniyalarda hələ önəmli sənaye obyektlərinin tikintisindən söz gedə bilməzdi. Sənaye mallarına olan tələbatla əlaqədar koloniyalarda yaranan sənətkarlıq sexləri yalnız daxili tələbatın ödənilməsinə xidmət edirdi. Ticarət sahəsində də kolonistlərin rolu nəzərəcarpacaq deyildi. Kolonistlər daha çox optimal təsərrüfat formasının seçimi, yeni iqlim, təsərrüfat şəraitinə, etno-konfessional mühitə uyğunlaşma ilə bağlı problemlərin həlli ilə məşğul idilər.

İkinci Fəsil “XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qafqaz almanları Rusiya – Almaniya dövlətlərarası münasibətlərində” üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsli **“XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda kütləvi məskunlaşması prosesi və onun sosial-iqtisadi, siyasi nəticələri”** adlanır. Bu yarımfəsildə baxdığımız dövrdə Şimali və Cənubi Qafqazda almanların məskunlaşmasının yeni mərhələsi, Qafqazın ayrı-ayrı regionlarında təzahür edən xüsusiyyətləri, almanların kütləvi məskunlaşmasından doğan iqtisadi və siyasi nəticələrlə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, XIX əsrin ikinci yarısında almanların Qafqazda məskunlaşması prosesi kütləvi xarakter aldı ki, bu da həm Qafqaz müharibəsinin başa çatması, siyasi stabilliyin yaranması, həm də 1861-ci ilin aqrar islahatından sonra kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafı

üçün yeni imkanların açılması ilə izah olunurdu. Cənubi Qafqazla müqayisədə almanları Şimali Qafqaz regionu daha çox cəlb edirdi ki, bu da regionda geniş boş torpaq sahələrinin mövcudluğu, başqa regionlarla müqayisədə Şimali Qafqazda torpağın qiymətinin nisbətən aşağı olması, Şimali Qafqazın almanların kompakt yaşadığı Cənubi Ukrayna və Volqaboyu regionlarının qonşuluğunda yerləşməsi ilə izah etmək olar.

Almanların Şimali Qafqazda məskunlaşma xəritəsi çox geniş idi – Qara dəniz sahilləri, Azov, Kuban ərazilərindən başlayaraq, şərqə doğru Terek vilayəti, Stavropol quberniyasının şərq hüdudlarına qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi və adı çəkilən regionlarda məskunlaşma prosesi yerli xüsusiyyətlərə malik idi. Şimali Qafqazda miqrantların ən çox can atdığı region – münbit torpaqlı Kuban vilayəti idi. Kubana almanlar həm Cənubi Ukrayna, həm də Volqaboyu quberniyalarından köçürdülər. Köçmə prosesi bəzi hallarda rəsmi orqanların nəzarətindən çıxır və kortəbii xarakter alırdı. Qafqaz rəsmiləri regionun iqtisadi maraqlarını nəzərə alaraq, çox vaxt bu cür hallara göz yumurdular. Müəyyən səbəblərdən Kubanda məskunlaşmağa icazə ala bilməyənlər Stavropol quberniyasının quraq çöllərində məskunlaşmağa məcbur olurdular. Stavropol və Kubandan fərqli olaraq, Terek vilayətində əkinəyararlı torpaqların azlığı səbəbindən məskunlaşma prosesi geniş miqyas almamışdı. Yalnız XX əsrin əvvəllərindən vilayətin dağlıq və dağətəyi ərazilərinə Cənubi Ukrayna quberniyalarını tərk etməyə məcbur olmuş sektaçıların kütləvi axını başladı. Ümumiyyətlə götürdükdə, XIX əsrin II yarısında Şimali Qafqazın bütün regionlarında alman məskunlaşması daxili ehtiyatlar hesabına baş tutmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazdan fərqli olaraq Cənubi Qafqazda alman miqrantların kütləvi axını müşahidə olunmamışdı və Cənubi Qafqazda alman koloniyalarının sayı “törəmə” koloniyalar hesabına artmışdı. Baxdığımız dövrdə Azərbaycanda 5³³, Gürcüstan ərazisində isə 4

³³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (qısa-ARDTA), f.508, siy.1, iş. 233, v.199-201; Yənə orada, iş 436,v.28;

“törəmə” koloniya meydana gəldi³⁴. Qeyd edək ki, yeni yaranan koloniyaların əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsus torpaqlarda yaranırdı və bu zaman çar hökumət dairələri yerli əhalinin torpaq çatışmazlığından əziyyət çəkməsinə məhəl qoymur, onların torpaqlarını alaraq kolonistlərə verirdi.

XIX əsrin II yarısından Cənubi Qafqazda miqrantlar hesabına yeni koloniyalar yalnız Abxaziyada meydana gəlmişdi. 1880-cı illərdən çar hökumətinin Abxaziyada apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində burada 20 rus, 15 yunan, 15 gürcü, 10 erməni, 6 moldavan, 5 eston və 3 alman məskəni (Qnadenburq, Noydorf və Lindau) salındı³⁵. Bütün koloniyalar Suxumi dairəsində yerləşirdi. Abxaziyanı çıxmaq şərti ilə, Cənubi Qafqaza almanların köçünün dayanması həm regionda yaranan torpaq qıtlığı, həm də çar hökumətinin bu strateji regionda daha çox slavyan mənşəli əhalini yerləşdirməsi, regionda aparılan “ruslaşdırma” siyasəti ilə izah edilir.

“Rusiya – Almaniya münasibətlərinin dinamikası və çarizmin alman əhalisinə qarşı ayrı-seçkilik siyasəti (1870-1914 - cü illər)” adlı ikinci yarımfəsil XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Almaniya və Rusiya dövlətlərarası münasibətlərinə “Rusiya almanları” amilinin təsiri, “alman məsələsi”nin yaranması, mahiyyəti və müzakirə mərhələləri ilə bağlı problemlərə həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, çar hökuməti ənənəvi olaraq, almanların Rusiyada məskunlaşmasına rəğbətlə yanaşmış və bir çox dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində onlara böyük ümid bəsləmişdir. Ancaq XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, çar hökuməti alman əhalisinə ehtiyatla yanaşmağa başladı ki, bu da Avropada Vahid Almaniya dövlətinin yaranması, onun Rusiyaya və sair Şərqi Avropa ölkələrinə qarşı təcavüzkar siyasət aparması və bütün bunların fonunda Rusiyanın strateji regionlarında, o cümlədən Qafqazda almanların kütləvi məskunlaşması ilə bağlı idi.

³⁴ Государственный Исторический архив Грузинской Республики (далее - ГИА Гр. Р.), ф.226, оп.1, д.7, л.87.

³⁵ Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). Москва: «Европа», 2006, с.36.

Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, çar hökumətinin Rusiya almanlarına münasibətində böhran vəziyyəti yarandı ki, bu da istər Rusiya, istərsə də əcnəbi tarixşünaslıqda “alman məsələsi” kimi tanınmışdır. “Alman məsələsi”nin müzakirəsinin intensivliyi birbaşa Rusiya - Almaniya dövlətlərarası münasibətlərinin xarakterindən asılı olmuşdur və baxdığımız dövrdə bu münasibətlər dəyişkənliyi ilə seçilirdi. “Alman məsələsi” əvvəlcə dövrü mətbuatda, ictimaiyyət səviyyəsində müzakirəyə çıxarıldı. Tanınmış publisistlər, yazıçılar Almaniya militarizminin gücləndiyi bir şəraitdə Rusiyanın sərhədyanı regionlarında almanların sayının sürətli artımını arzuolunmaz hesab edir, dövlət orqanlarını bu prosesin qarşısını almağa çağırırdılar.

1870-ci illərin ortalarından “alman məsələsi” Nazirlər Kabineti səviyyəsində müzakirəyə çıxarıldı və bir necə illər davam edən debatlar sonra 1885-ci ildə, məsələnin həlli ilə bağlı qanun layihəsi hazırlamaq üçün V.K. Plevenin sədrliyi ilə hökumət komissiyası yaradıldı³⁶. Bir neçə illik fəaliyyətindən sonra adı çəkilən Komissiya iki qanun layihəsi hazırlandı. 14 mart 1887-ci il tarixdə qəbul edilən birinci qanun Rusiyanın sərhədyanı ərazilərində almanların məskunlaşmasının məhdudlaşmasına yönəlmişdi³⁷. Qanunun həyata keçirilməsi üçün müvafiq iqtisadi rıçaqlardan istifadə nəzərdə tutulurdu. İkinci qanun – 15 iyun 1888-ci ildə qəbul edildi və məzmun etibarlı ilə alman kolonistlərinə hələ II Yekaterina tərəfindən verilən özünüidarə sisteminin ləğvinə yönəlmişdi³⁸. Rusiyada alman əhalisinə qarşı diskriminasiya xarakterli qanunların qəbul edilməsi Almaniyanın Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsinə və Almaniya ictimaiyyətində antirus əhval-ruhiyyəsinin bir qədər də güclənməsinə gətirdi.

Çar II Nikolayın hakimiyyətə gəlişi ilə Rusiyada alman əhalisinə münasibət liberallaşdı. Ancaq, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın “Antanta” hərbi blokuna qoşulması ilə rus – alman münasibətləri yenidən kəskinləşdi və “alman məsələsi” yenə rəsmi dövlət orqan-

³⁶ Neutatz D. Die «Deutsche Frage» in Süd - und Südwestrusslands. / Wollhynische Hefte. 6 Folge. Schwabach, Wiesentheid: 1990, s.102.

³⁷ Центральный Государственный Исторический Архив Украины (далее-ЦГИАУ), ф.442, оп.1, д.7165, л.1.

³⁸ ПСЗ-3, т.8, (1888 год), №5357, СПб., 1890, с.409-411.

larının müzakirə obyektinə çevrildi. 1907 - ci ildən bu məsələnin müzakirəsi Dövlət Dumasına çıxarıldı. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 1910-cu ildən baş nazir P.A. Stolypin “alman elementinin məhdudlaşdırılmasına yönələn yeni qanun layihəsi üzərində işə başladı, lakin Stolypinin öldürülməsi ilə onun hazırladığı projekt yarımçıq qaldı³⁹.

Almaniya və Rusiya arasında münasibətlər isə ildən ilə daha da pisləşirdi və 1914 –cü ilin yayında Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə iki ölkə bir-birinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladılar. Müharibə çar hökumətinə imkan yaratdı ki, “alman məsələsi”ni hərbi – cəza metodları ilə həll etsin.

“Qafqaz almanları Birinci Dünya müharibəsi illərində” adlı üçüncü yarımfəsildə Rusiyanın alman əhalisinin müharibə dövründə ictimai-siyasi, sosial – iqtisadi həyatına dair məsələlər işıqlandırılmışdır. I Dünya müharibənin başlanması ilə çar hökumətinin alman əhalisinə qarşı siyasətində də əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Rusiya cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrində, xüsusən də hərbi dairələrdə geniş yayılan germanofobiya çar hökumətinin Rusiya almanlarına qarşı sərt addımlar atmasına imkan yaratdı: 22 sentyabr 1914-cü il tarixdə çar II Nikolay düşmən dövlətin təbəələrinin daşınmaz əmlak əldə etmək hüququndan məhrum edilməsi⁴⁰, 15 oktyabr 1914-cü il tarixdə isə alman adı daşıyan bütün coğrafi toponimlərin dəyişdirilməsi haqqında fərmanlar imzaladı⁴¹. Nəticədə, Rusiya, o cümlədən Qafqazda mövcud olan yüzlərlə alman yaşayış məntəqələrinin adı ruslaşdırıldı. Rusiyanın alman əhalisinin Almaniya ilə hər hansı bir əlaqəsinə təhlükə kimi baxan çar hökuməti polis departamentlərinə alman mənşəli şəxslər üzərində nəzarətin gücləndirilməsi haqqında göstəriş vermişdi.

Artıq 1914-cü ilin sonlarına, müharibəyə hazır olmayan Rusiyanın iqtisadiyyatında disbalans yarandı, sosial ziddiyyətlər daha da

³⁹ Neutatz D. Die «Deutsche Frage» in Süd - und Südwestrusslands. / Wolhynische Hefte. 6 Folgen. Schwabach, Wiesentheid :1990, s.106.

⁴⁰ Государственный Исторический Архив Российской Федерации в Санкт-Петербурге (далее- ГИА РФ), ф.1483, оп1, д.1,л.5,6.

⁴¹ ARDTA, f.46, siy.1, iş. 196, v.6,9.

kəskinləşdi. Alman kolonistləri hesabına məsələni həll etmək məqsədi ilə Nazirlər Kabineti 02 fevral və 13 dekabr 1915-ci il tarixlərdə 2 xüsusi qanun qəbul etdi⁴². Bu qanunlara əsasən sərhədyanı quberniyalarda, o cümlədən Qafqazda alman mənşəli əhali torpaqdan istifadə etmə və yaxud torpaq mülkiyyətinə sahib olmaq hüquqlarından məhrum edilirdi. Rusiya və yaxud başqa bir dövlətin təbəəliyinə məxsusluq əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Qəbul olunmuş qanunlara əsasən artıq 1915-ci ilin yayından Terek və Kuban vilayətlərində, 1916-cı ilin əvvəllərindən isə Stavropol quberniyasında və Cənubi Qafqazda “ləğvetmə” qanunları geniş miqyasda həyata keçirilməyə başladı. Bu işdə 1916-cı ilin martında yaradılan “Alman təzyiqinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Xüsusi Komitə” daha çox canfəşanlıq edirdi⁴³. Nəticədə, 1916-cı ilin sonuna Qafqazda alman əhalisinə aid iki mindən artıq təsərrüfat, iaşə, sənaye obyektləri “ləğvetmə” siyahılarına daxil edildilər. “Ləğv ediləcək” təsərrüfatlar hərracda satışa çıxarılırdı və onların alıcısı kimi istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərdilər. Əmlakı müsadirə olunduqdan sonra kolonistlərin mütləq şəkildə öz yaşayış yerlərindən köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu və Kuban vilayətində artıq bu proses başlamışdı⁴⁴.

Diskriminasiya xarakterli tədbirlər Qafqaz almanlarının təkcə sosial-iqtisadi, siyasi deyil, həmçinin mədəni, dini-mənəvi həyatına qarşı yönəlmişdi. Bir çox protestant dini təşkilatlarının fəaliyyəti dayandırılmış, alman məktəbləri tamamilə ruslaşdırılmış, koloniyaların daxili özünüidarə sistemi və kolonist məhkəmələri ləğv edilmişdi. “Ləğvetmə” tədbirləri Qafqaz alman əhalisinin ədalətli narazılığına səbəb oldu və bununla bağlı onların Ali Senata və Dövlət Dumasına çoxsaylı şikayətləri heç bir müsbət nəticə vermədi.

Çarizmin apardığı diskriminasiya siyasətinə baxmayaraq,

⁴² История российских немцев в документах. Т.1 (1763-1992 гг.) //Сост. В.А.Ауман, В.Г.Чеботарьева. М.: изд-во МИГПИ, 1993, с.38-44.

⁴³ ГАСК, ф.101, оп.4, д.3752, л.69,70.

⁴⁴ Государственный архив Краснодарского края (далее-ГАКК), ф.454, оп.1, д.5844, л.8, 8 об.

Qafqaz almanları özlərinə vətən seçdikləri Rusiyaya sədaqətlə xidmət etməkdə davam edirdilər. Minlərlə alman mənşəli zabit və əsgər Rusiya ordusunda xidmət edirdi. 1916-cı ilin martına olan məlumata görə təkcə Yeleneno koloniyasından 179 əsgər və 8 zabit döyüşən orduda xidmət edirdilər. Qafqaz alman əhalisi, həmçinin, cəbhəyə iqtisadi yardım göstərilməsi haqqında rəsmi dövlət orqanlarının sərəncamlarını vaxtlı vaxtında yerinə yetirir, müxtəlif xeyriyyəçilik kampaniyalarında fəal iştirak edirdilər.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ayrı-ayrı şəxslərin Almaniya kəşfiyyatının xeyrinə fəaliyyətlə məşğul olması faktları aşkarlanmışdır⁴⁵. Lakin bu fakt Rusiyada yaşamış 2 milyon alman əhalisini ucdantutma casusluqda günahlandırmağa əsas vermir. Çoxsaylı arxiv sənədləri əsasında demək olar ki, çarizmin apardığı ayrı – seçkilik siyasətinə baxmayaraq, Qafqaz almanları vətən seçdikləri Rusiyaya sədaqətlə xidmət etmiş, 1914-1917 - ci illərdə dövlətə əllərindən gələn yardımını əsirgəməmişlər. Çar hökuməti 1917-ci ilin martına Qafqazda yaşayan bütün alman əhalisini Sibirə və Mərkəzi Asiyaya deportasiya etməyi planlaşdırmışdı və 1917-ci ilin Fevral inqilabının qələbəsi nəticəsində çarizmin bu mənfur planı reallaşmadı.

Üçüncü Fəsil “1917 – 1920-ci illərdə Qafqaz almanlarının sosial – siyasi həyatı” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

“Qafqaz alman koloniyaları çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə (1917-ci ilin martı – 1918-ci ilin mayı)” adlı birinci yarım fəsildə 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Qafqaz alman koloniyalarında gedən ziddiyyətli proseslərdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət 11 mart 1917-ci il tarixdə çarizm dövründə alman əhalisinə qarşı qəbul edilən bütün diskriminasiya xarakterli qanun aktlarını ləğv etdi ki, bu da almanların ölkənin ictimai-siyasi həyatında cərəyan edən proseslərdə fəal iştirakı üçün şərait yaratdı. Rusiyanın bütün xalqları

⁴⁵ ГИА Гр.Р., ф.3, оп.1, д.165, л.462; ARDTA, f.46, siy.1, iş. 222, v.20.

kimi almanların da əsas mübarizə hədəfi milli muxtariyyətə nail olmaq idi. Ancaq muxtariyyət formasının təyin olunmasında Rusiya almanlarının siyasi platforması üst-üstə düşmürdü. Milli-ərazi muxtariyyəti tələb edən Sibir və Volqaboyu almanlarından fərqli olaraq, Qafqazda yaşayan almanlar milli – mədəni muxtariyyət formasına daha çox üstünlük verirdilər. Qafqaz almanlarının bu məsələ ilə bağlı mövqeyi 14 may 1917-ci il tarixdə Tiflisdə keçirilən “Alman milliyyətindən olan Rusiya vətəndaşları”nın qurultayında da qeyd olunmuşdu⁴⁶.

İkihakimiyyətlik dövründə, bütün ölkədə olduğu kimi Qafqaz almanlarının da sosial-iqtisadi, mədəni, dini həyatına dair bir sıra demokratik tədbirlər həyata keçirildi. Lakin İkihakimiyyətlik dövrü başa çatdıqdan sonra V.İ.Lenin başda olmaqla bolşeviklər partiyasının Almaniya ilə gizli əməkdaşlığı fonunda yenə Rusiya almanlarına qarşı əsassız ittihamlar irəli sürülməyə başlandı. Hökumətin alman əhalisinə təzyiqləri gücləndi və bu müxtəlif yönümlü millətçi və terror təşkilatlarının alman əhalisinə qarşı cinayətkar əməllərinin artmasına imkan yaratdı. Şimali Qafqazda rus kazakları, Cənubi Qafqazda isə erməni terror dəstələri dəfələrlə alman əhalisinə qarşı zorakılıq aktları törətmişlər⁴⁷. Erməni basqınlarından müdafiə məqsədilə koloniyalar özünümüdafiə dəstələri yaradır, əksər hallarda isə özlərini Tatar süvari alayının və ayrı-ayrı azərbaycanlıların köməyi ilə müdafiə edirdilər⁴⁸.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, 1917 - ci ilin payızına Qafqaz almanlarının siyasi, iqtisadi, dini, mədəni birliyi üçün müsbət şərait yetişmişdi, lakin bu proses Oktyabr çevrilişi nəticəsində pozulmuş oldu. Qafqazda bir-birinə düşmən siyasi qüvvələrin hakimiyyəti ələ keçirməsi Qafqaz almanlarının siyasi platformasındakı müxtəliflikləri daha da artırdı. 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin mayınadək siyasi hakimiyyətin dəfələrlə əldən-ələ keçdiyi Şimali Qafqazda alman əhalisinin vəziyyəti xüsusi ilə ağır idi. Ağqvardiyaçılarla bolşeviklər arasında gedən sinfi mübarizədə alman əhalisi neytral

⁴⁶ ARDTA , f.508, siy.1, iş 388,v.1,2.

⁴⁷ ARDTA , f.508, siy.1, iş 408,v.5,17,26,27; Yenə orada, iş 409, v.20.

⁴⁸ ARDTA , f.508, siy.1, iş 401, v.2; Yenə orada, iş 405, v.1.

mövqe tutmağa çalışsa da, tədqiqat zamanı ayrı-ayrı kolonistlərin fərdi şəkildə ağqvardiyaçıların və yaxud bolşeviklərin tərəfində vuruşması faktı üzə çıxmışdır⁴⁹. Cənubi Qafqaz almanları Şimali Qafqazdakı soydaşlarından fərqli olaraq kəskin sinfi mübarizə şəraitində deyil, milli münafişələrin son həddə çatdığı bir şəraitdə yaşayırdılar. 1918 – ci ilin baharında erməni millətçi partiyalarının hərbi dəstələri azərbaycanlılar, gürcülər və sair yerli xalqlarla yanaşı, alman kolonistlərinə də qarşı vəhşiliklər törətmişdilər.

Brest-Litovsk sülhündən sonra Almaniya Qafqazda həm siyasi, həm hərbi mövcudluğunu təmin etmək üçün əlverişli imkan qazandı. 1918-ci ilin baharında Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması, Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyətinin devrilməsi və ağqvardiyaçı qüvvələrin birləşməsi, Qafqaz regionunda Almaniyanın real hərbi qüvvə kimi səhnəyə çıxması - bütün bunlar Qafqaz almanlarının siyasi fəallığını artırdı, onların ictimai-siyasi həyatında təntənə dövrü başladı.

“Qafqazda geosiyasi vəziyyət və alman kolonistlərinin ictimai siyasi həyatı (1918 – 1920-ci illər)” adlı ikinci yarımfəsildə 1918-1920-ci illərdə Qafqazda baş verən geosiyasi dəyişikliklər şəraitində alman əhalisinin sosial-iqtisadi, ictimai - siyasi həyatı araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, 1918-ci ilin baharında həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr regionda yaşayan minlərlə alman kolonistinin həyatında yeni dövrün başlanğıcını qoydu. 1918-ci ilin yazında Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olması regionda yaşayan 27 min alman mənşəli hərbi əsir və 100 minədək kolonistin Almaniyaya qayıdışı üçün müəyyən perspektivlər açdı. Belə ki, Brest sülhünün 21 – ci maddəsinə görə Rusiya almanlarına 10 il ərzində öz əmlakları ilə birlikdə Almaniyaya qayıtmaq hüququ verilmişdi⁵⁰. Bolşevik hakimiyyətini qəbul etməyənlər Rusiyanı tərk etməyə

⁴⁹ Центр документации новейшей истории Ставропольского края. ф.1, оп.85, д.13.

⁵⁰ Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издательство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, с.36.

can atırdılar. Lakin 1918-ci ilin avqustunda Şimali Qafqazda hakimiyyətin yenidən ağqvardiyaçıların əlinə keçməsi ilə kolonistlərin mühacirət hərəkəti dayandırıldı. Şimali Qafqazda öz dayaqlarını gücləndirməyə çalışan Almaniya gizli şəkildə ağqvardiyaçıları dəstəkləyir, təcavüzkar niyyətlərinə çatmaqda alman əsirləri və alman kolonistlərindən bir vasitə kimi yararlanmağa çalışırdı. Artıq 1918-ci ilin yayına bolşeviklərə qarşı vuruşan baron Vrangelin qoşunlarında 3 minə qədər alman kolonisti və alman mənşəli hərbi əsirlər vuruşurdu⁵¹. Qafqaza dair planların həyata keçirilməsində Almaniya platsdarm kimi Gürcüstan ərazisindən istifadə edirdi. Almaniyanın təhriki ilə Zaqafqaziya Federasiyasından çıxan və bununla da Federativ Respublikanın dağılmasına səbəbkar olan Gürcüstan alman hərbi qüvvələrinin yarımüstəmləkəsinə çevrildi. Qısa bir müddətdə Gürcüstanı tam nəzarətə alan Almaniya 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda yaşayan “alman kolonistləri” amilindən istifadə edərək öz siyasi iradəsini Azərbaycana da diktə etməyə cəhd etdi⁵², lakin Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sərt mövqeyi Almaniyanın Bakı neftinə və ölkənin digər təbii sərvətlərinə sahib olmaq planlarını puça çıxardı.

Almaniya hərbi qüvvələrinin Gürcüstana daxil olması Qafqaz almanlarının siyasi fəallaşmasına səbəb oldu. Gənclər Qafqaz alman atıcı alayına yazılır, koloniyalarda kolonistlərdən ibarət silahlı dəstələr yaradılırdı ki, onlar Almaniya silahlı qüvvələri ilə əməkdaşlıq edirdilər. Arxiv sənədlərindən görünür ki, silahlı kolonist dəstələri almaniyalı zabitlərin komandanlığı ilə Borçalıda azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətmiş, kəndlər talan edilmiş, müqavimət göstərənlər fiziki cəhətdən məhv edilmişdir⁵³. Alman silahlı dəstələrindən, həmçinin, gürcü, osetin, abxaz, rus əhalisi də əziyyət çəkirdi. Gürcüstanda yaşayan alman kolonistlərinin Almaniya hərbi qüvvələri ilə əməkdaşlıq etməsi

⁵¹ Военно-исторический журнал, 1998, №2, с.40-51.

⁵² Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издат-ство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, с.148.

⁵³ ARTDA, f.970., s.1, iş 24, v.11-13.

onlarla yerli əhali arasında soyuq münasibətlərin formalaşmasına gətirdi.

1918-ci ilin oktyabrından Almaniya qoşunları Qafqazı tərk etməyə başladı və bundan sonra Cənubi Qafqazın alman əhalisinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı gənc Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri çərçivəsində öz təbii axarına düşdü. Lakin 1920-ci ilin yazına Sovet Rusiyasında Vətəndaş müharibəsinin başa çatması və bolşevik hərbi qüvvələrinin keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranan gənc milli dövlətlərə qarşı təcavüzü nəticəsində 1921-ci ilin fevralınadək Qafqazın bütün milli respublikaları zor gücünə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi. Bütün Rusiya, o cümlədən Qafqaz almanlarının tarixində yeni dövr – sovet dövrü başladı.

Dördüncü Fəsil **“Qafqaz almanlarının dini - mədəni həyatı, yerli xalqlarla etnik inteqrasiya, etno - konfessional və mədəni diffuziya problemləri”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

“Koloniyalarda məktəb işinin təşkili” adlı birinci yarımfəsildə XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrdə alman koloniyalarında tədris prosesinin təşkili və formaları, pedaqoji kadrların hazırlığı məsələləri, çar hökumətinin alman milli məktəblərinə rəğmən siyasəti, məktəb işinin təşkilinə aid sair məsələlər tədqiq edilmişdir. Qeyd olunur ki, alman kolonistləri Qafqazda məskunlaşdıqları ilk günlərdən iqtisadi, dini məsələlərdən öncə məktəblərin təşkili məsələsi ilə məşğul olurdular. Bu da təsadüfi deyildir. Alman milli məktəbi Reformasiya hərəkatı nəticəsində yaranmışdı və gənc nəslin konfirmasiyaya hazırlanması kimi vacib bir vəzifəni yerinə yetirirdi.

Qafqazın alman koloniyalarında təhsilin inkişafı bir neçə mərhələ keçmişdir və koloniyalar üçün ən ağır dövr olan ilkin mərhələ XIX əsrin birinci yarısını əhatə edir. Məskunlaşmanın ilk illərində ayrıca məktəb binasının olmamağı səbəbindən tədris prosesi kolonistlərin şəxsi evlərində və yaxud dua evlərində təşkil olunurdu. Qafqazdakı alman məktəblərinin xüsusi cəhətlərindən biri məktəbin tamamilə kilsənin nəzarətində olması idi. Bu onunla izah olunurdu ki, müəllim çatışmazlığı ucbatından pastorlar müəllim vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, tədris prosesinin təşkili ilə bağlı bütün məsələlərin həllinə müdaxilə etmək imkanına malik idilər. XIX əsrin sonlarındanək alman məktəbləri xaçaçəkmə ilə konfirmasiya arasında

keçici mərhələ rolunu oynayırdı, yəni yeniyetmələrin kolonist icmasına daxil olması üçün şərait yaradırdı. Məktəb binasının tikilməsi, şagirdlərin məktəbə müntəzəm davamiyyətini təmin etmək, müəllim hazırlığı, müəllimlərin maddi təminatı, məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi - XIX əsrin birinci yarısında Qafqazın alman məktəbləri qarşısında bu məzmunlu problemlər dururdu.

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusən 1860-1870-ci illərin burjua islahatlarından sonra Qafqazın alman məktəblərində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. İlk öncə koloniyaların maddi bazasının möhkəmləndirilməsi ilə demək olar ki, bütün koloniyalarda xüsusi məktəb binalarının inşasına başlandı. Qeyd edək ki, dövlətin tədrisə müdaxiləsini azaltmaq üçün koloniyalar məktəbləri sırf öz vəsaitləri hesabına inşa edirdilər. Ancaq alman məktəblərinin müstəqil fəaliyyəti uzun sürmədi – çar III Aleksandrın 22 noyabr 1890-cı il fərmanına əsasən Rusiyanın bütün protestant-lüteran məktəbləri Xalq Maarifi Nazirliyinə tabe etdirildilər və bu məktəblərdə ana dili və Dinin əsaslarından savayı bütün fənlər mütləq rus dilində tədris olunmalı idi⁵⁴.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində alman məktəblərində ən ümdə problemlər məktəblərin maddi - texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, adı çəkilən fərmandan sonra bütün fənlərin rus dilində tədrisinin təmin edilməsi, müəllim çatışmazlığı probleminin həll edilməsi və sair cari məsələlər idi. Qeyd edək ki, rus dili bilməyən müəllimlərin işdən azad edilməsi nəticəsində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində pedaqoji kadrların çatışmazlığı problemi daha da kəskinləşdi. Təhsilin rus dilində aparılması müəyyən çətinliklər yaratsa da, kolonistlərin ali təhsil almaq imkanlarını genişləndirdi, onların Rusiya cəmiyyətinə inteqrasiyasını gücləndirdi. Təhsilin planlaşdırılmasında və təşkilində müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində alman məktəblərində şagirdlərin sayı

⁵⁴ ARDTA , f.508, siy.1, iş. 233, v.27.

getdikcə artırdı və kolonistlərin təhsilə, savada marağı təkcə sosial-iqtisadi reallıqla deyil, ilk növbədə onların mənəvi-dini tələbatları ilə izah olunur.

“Kolonistlərin dini həyatının əsas məsələləri” adlı ikinci yarımfəslində göstərilir ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində alman əhalisinin Qafqaza miqrasiyasına təsir göstərən amillər sırasında dini amilin çox böyük rolu olmuşdur və Qafqazda almanların məskunlaşma prosesinin bəzi xüsusiyyətlərini şərtləndirmişdir. Almanları Rusiyaya, o cümlədən Qafqaza köçməyə sövq edən səbəblərdən biri dini səbəblər olmuşdur. Avropada bir çox protestant cərəyanları rəsmi lüteran kilsəsi tərəfindən təqiblərə məruz qaldığı bir zamanda çar hökuməti onlara “manəəsiz, öz nizamnaməsi və ayinlərinə əsasən dini etiqadlarını yerinə yetirmək azadlığı” vəd etdi⁵⁵. Çarizmin protestantizmə müsbət münasibətinin arxasında siyasi məqsədlər dururdu. Belə ki, alman kökəmli çar ailəsi protestant elementini özünə sosial dayaq saymaqla yanaşı, onlardan katolisizmə qarşı mübarizədə, eyni zamanda, yenicə işğal olunmuş Qafqazda islam dininə və bütpərəstliyə etiqad edən xalqların xristianlaşdırılmasında istifadə etməyi planlaşdırırdı. Təsadüfi deyil ki, Qafqazda ilk əcnəbi koloniya - Karras məhz missionerlər koloniyası kimi meydana gəlmişdir⁵⁶. Karras missionerləri yerli əhali arasında xristianlığı yaymaq üçün geniş fəaliyyət göstərirdilər və bu məqsədlə müxtəlif metodlardan – xeyriyyəçilik tədbirlərindən, nikahlardan, gənclərin köləliyə alınaraq tərbiyə edilməsindən və başqa üsullardan istifadə olunurdu. Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, Karras missionerlərinin fəaliyyəti nəzərəçarpacaq nəticələr vermədi. Şimali Qafqaz xalqları xristianlaşdırma siyasətinə qarşı sərt müqavimət göstərdilər və XIX əsrin 20-ci illərində Karras missionerləri Rusiyanı tərk etməyə başladılar.

Çar hökuməti üçün XIX əsrin 20-ci illərində ən prioritet vəzifə kimi Cənubi Qafqazda məskunlaşan alman kolonistləri arasında dini parçalanmaya, müxtəlif piyestet, peppleyan və sair separatçı dini sektalar arasında ixtilaflara son qoymaq, Rusiyanın, Qafqazın bütün

⁵⁵ ПСЗ-1, т. 16, (1762 -1765 гг.), №11880, СПб., 1830, с. 323.

⁵⁶ АКАК, под ред. Ад. Берже, т. 2, Тифлис, 1868, с. 936-940.

alman əhalisinin Yevangelist - lüteran kilsəsi ətrafında monolit qüvvə kimi birləşdirilməsi məsələsi idi. Bu problemi həll etmək üçün çar hökuməti bir sıra tədbirlərə əl atdı: 1821-ci ildə Bazel Yevangelist cəmiyyətindən alman dili bilən missionerlər Cənubi Qafqaza dəvət olundu və I Nikolayın 22 may 1828-ci il tarixli fərmanı ilə Yevangelist - lüteran kilsəsinə dövlət statusu verildi. Qafqaz protestant cərəyanlarının unifikasiyası məqsədi ilə 1832-ci ildə Rusiya Yevangelist - lüteran kilsəsinin yeni Nizamnaməsi qəbul edildi⁵⁷. Yeni Nizamnamə Şimali Qafqazın protestant cərəyanları tərəfindən loyallıqla qarşılanırsa da, Cənubi Qafqaz separatçıları protestantların vahid Yevangelist - lüteran kilsəsi ətrafında birləşməsinə sərt müqavimət göstərirdilər. Dövlət qanunlarına məhəl qoymayan, tərkidünya əhval-ruhiyyəsi ilə yaşayan Cənubi Qafqaz separatçılarının radikallığının artması həm lüteran pastorların səriştəsizliyi, həm 1830-cu illərdə onlar arasında xiləizm ideyalarının geniş yayılması, həm də 1841-ci ildə Cənubi Qafqaz alman koloniyaları üçün yeni, lüteran-sayağı kilsə Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, çar hökumətinin səylərinə baxmayaraq, XIX əsrin I yarısında Cənubi Qafqaz almanları arasında dini parçalanmaya son qoymaq mümkün olmadı: mənbələrdən göründüyü kimi, XX əsrin 80-ci illərində Cənubi Qafqazda 60 – dan artıq separatçı ailəsi yaşayırdı⁵⁸.

XIX əsrin II yarısında koloniyaların maddi vəziyyətinin yaxşılaşması bir çox koloniyalarda daş materialdan kirkxaların və dua evlərinin inşasına imkan versə də, lüteran dini adət və mərasimlərinə görə yığılan məbləğin artması, pastorların birbaşa vəzifələrindən uzaqlaşaraq daha çox öz merkantil maraqları ilə məşğul olması, ən əsası isə kolonistləri düşündürən bir çox mənəvi problemləri həll edə bilməməyi yoxsul protestantlar arasında sektaçılıq hərəkatının artmasına gətirib çıxardı. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qafqazda ən çox yayılan sektalara – özlərini “yeni mennonitlər” adlandıran “priqunlar”, “qyupsferlər” sektaları, metodistlər, baptistlər, adventistlər aid idi. Nəinki alman koloniyalarında, hətta slavyan

⁵⁷ ГИА Гр. Р., ф.16, оп 3, д.6752, л.9.

⁵⁸ АКАК, т.9, Тифлис, 1884, с.702.

mənşəli əhalinin yaşadığı kəndlərdə də sektaçılığa keçənlərin sayı ilbəl artırıldı.

Beləliklə, çarizmin alman koloniyalarında apardığı dini siyasət öz məqsədinə çatmadı, müxtəlif dini cərəyanlara aid kolonist kilsələrini vahid lüteran kilsəsi ətrafında birləşdirmək mümkün olmadı ki, bu da çar hökumətinin istər milli, istərsə də dini sahədə apardığı səriştəsiz siyasətin nəticəsi idi. Zor gücünə müxtəlif dini cərəyanları birləşdirmək və tam nəzarətə götürmək cəhdləri əksinə alman kolonistlərinin dini radikalizminin artmasına gətirdi.

Dördüncü Fəslin üçüncü yarımfəslə **“Alman kolonistlərinin ailə-məişət həyatı, yerli əhali ilə münasibətləri”** adlanır. Almanların Qafqazda yerləşdirilməsinin ilk illərində çar hökuməti onlar arasında mədəni-maarif işinin təşkilinə önəm vermədi və belə bir fikir formalaşmışdı ki, alman kolonistləri rus mədəniyyətini, rus həyat tərzini təbii olaraq götürəcəklər. Rusiya dövlət xadimləri almanların assimilyasiyasını zamanın öhdəsinə buraxdılar. Ancaq, tarix göstərdi ki, almanların ictimai-siyasi, mədəni həyatı çar məmurlarının təxmin etdiyi kimi getmədi. XIX əsrin 60 -70-ci illərinə qədər alman koloniyalarının ətraf ələmlə əlaqələri fraqmentar xarakter daşmışdır. Bu həm kolonistlərin onları əhatə edən xalqların dilini bilməməyi, həm də Rusiyada istehsal münasibətlərinin aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur. Yalnız XIX əsrin ikinci yarısında alman koloniyalarının daxili idarəetmə sisteminin ləğvi, kolonistlərin yerli kəndlilərlə statusunun eyniləşdirilməsi və alman gənclərinin rus ordusuna hərbi xidmətə çağırılmasından sonra kolonistlər cəmiyyətə inteqrasiya etməyə başladılar. Rusiya cəmiyyətinə inteqrasiya müsbət nəticələrlə yanaşı, almanları narahat edən hallar da yaradırdı ki, bunlardan ən başlıcası assimilyasiya prosesinin qarşısını almaq, iqtisadi, ictimai həyatın beynəlmilləşməsi şəraitində almanların mentalitetini, kimliyini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq məsələsi idi.

Alman mədəniyyətinin qoruyucusu – milli məktəblərin tədricən ruslaşdırılması şəraitində alman milli ruhunun yeganə muxtar sferası kimi ailə və ictimai birliklərin rolu ön plana çıxdı. Konservativ-patriarxal xarakter daşıyan alman ailələrində uşaqlar yaşlarına uyğun olmayan dərəcədə ciddi tərbiyə olunur, gənc nəslin sağlam, savadlı və milli ruhda böyüməsinə böyük diqqət yetirilirdi ki, bu işdə milli

musiqinin təbliğinin, kitabxanaların, arxivlərin, muzeylərin yaradılmasının böyük rolu var idi. Assimilyasiya prosesinin qarşısını almaq üçün almanlar başqa etnik nümayəndələr ilə, demək olar ki, nikaha girmirdilər. Uşaqların milli ruhda tərbiyəsi hələ uşaqlıqdan başlanırdı və bu işin uğurlu getməsi üçün dayələr, hətta ev qulluqçuları yalnız alman milliyyətindən seçilirdi.

Alman kolonistləri öz milli mədəniyyətini qoruyub saxlamaq cəhdlərinə görə tez-tez Rusiyanın rəsmi dairələrinin qınaq hədəfinə çevrildilər. Rusiyanın şovinst dairələri hər hansı milli azlığa təhlükəli bir qüvvə kimi baxır, milli mədəniyyətin inkişafını rus həyat tərzinə, rus mədəniyyətinə nifrət kimi qələmə verirdilər.

Qafqaz almanlarının yerli etnoslarla münasibəti məsələsini araşdırdıqdan sonra belə bir qənaətə gələ bilərik ki, tarixində ən çətin dövrünü yaşayan Qafqazın avtohton xalqları - gürcülər, çeçenlər, balkarlar, kumiklar, adıgeylər və əsasən də Azərbaycan xalqı tarixi təcrübə ilə əlaqələnən etnik depressiv vəziyyətdə alman köçkünlərində «düşmən obrazı» yaratmadı, onlarla münasibətlərdə «özününkü»-«özgə» prinsipi ilə sədd çəkmədi. Çünki Qafqaz xalqlarına ümumi «Qafqazlı şüuru», «Qafqazlı özünüeyniləşdirməsi» daha xarakterik idi və bunun ən açıq ifadəsi almanlara bəslənən tolerant münasibətdə özünü göstərirdi. Almanlarla ermənilər arasında isə tamam fərqli münasibətlər formalaşmışdı. Hələ məskunlaşmanın ilk illərindən erməni əhalisi alman - “lüteran” amilindən öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd etmişdi⁵⁹. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Almaniya rədd cavabı alan “erməni – milli hərəkatı” təcavüzkar fəaliyyətini sadə alman kolonistlərinin yurdlarından qovulmasına, onların əmlakının mənimsənilməsinə, təsərrüfat sistemlərinin dağıdılmasına yönəlmişdi. 1905 - 1918-ci illərdə Cənubi Qafqaz almanlarının ictimai-siyasi həyatında baş verənlər söylənilən fikrin doğruluğunu sübut etdi.

Təbii ki, alman kolonistləri ilə Qafqaz xalqları arasındakı münasibətləri ideallaşdırmaq olmaz, çünki birgəyaşayış prosesi çox mürəkkəb xarakterlidir. Azərbaycanlılar, gürcülər, ruslar, çeçenlər,

⁵⁹ АКАК, т.7, Тифлис, 1878, с.931.

osetilər və sair xalqlarla almanlar arasında da müəyyən münaqişələr baş versə də, onlar məişət zəminində yaranırdı. Bu münaqişələr yüzillik birgəyaşayış dövründə heç vaxt etnik-siyasi xarakter daşmamışdır. Qafqazın avtohton xalqları almanlarla simbioz münasibətlərdə olmuş, iqtisadi siyasi, mədəni məsələlərin həllində alman kolonistlərinə yardımçılıq etmişlər. Kolonistlərin əldə etdikləri yüksək nailiyyətlər məhz bu cür qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuşdur.

Nəticə hissəsində tədqiqat işində əldə olunan elmi – nəzəri qənaətlərin əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiya mövzusunun Qafqazın alman məskənlərinin XVIII əsrin sonundan 1921-ci ilə qədərki tarixinin tədqiqi kimi ilk dəfə kompleks şəkildə işləndiyi göstərilmiş, dissertasiyada tədqiq olunan problemlərin bu günümüz üçün əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Dissertasiyaya tədqiqat işində istifadə olunmuş cədvəllər əlavə edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

Azərbaycanda nəşr edilənlər:

I. Monoqrafiyalar:

a) *Azərbaycan dilində:*

1. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı: “Təhsil”, 2009, 304 s.
2. Qafqazın alman əhalisi (ictimai –siyasi həyatı), 1860-1921. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2010, 252 s.

II. Məqalələr (42), tezislər (3), proqramlar (4):

Azərbaycan dilində:

3. XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz almanlarının dini baxışlarının onların sosial-iqtisadi həyatına təsiri // “Audit”, № 3 - 4, 2007, c. 61 – 68.
4. Cənubi Qafqaz xalqlarının alman kolonistləri ilə sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının bəzi məsələləri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №124-125, s. 350-359.
5. XIX əsrin birinci yarısında Qafqazın alman kolonistlərinin dini həyatının bəzi məsələləri // “Tarix və onun problemləri”, 2008 ,

№ 1-2, s. 83-90.

6. Cənubi Qafqaz alman kolonistlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti // “Tarix və Gerçəklik”, Azərbaycan Tarix Qurumu, №2(4), 2008, Bakı, c. 59 – 68.
7. Erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın alman əhalisinə qarşı cinayətləri (1917 - 1918-ci illər) // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №128-129, s. 100-109.
8. Azərbaycan almanları və Almaniyanın Qafqaz siyasəti (1918-1920). // Almanlar Azərbaycanda. Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 190 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi – praktiki konfransın materialları. 6-7 aprel 2009, Bakı Slavyan Universiteti, 12 aprel 2009, Göygöl rayonu. BSU, 2009, c. 75 – 80
9. Almanların Cənubi Qafqaza köçməsi: sosial – iqtisadi, siyasi, dini amillər. // Elmi əsərlər, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu, 2009, cild 27, s. 138 -147.
10. 1918 – ci ildə Almaniyanın Qafqaz siyasətində alman kolonistlərinin yeri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2010, №143-144, s. 307-319.
11. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz almanlarının rus ordusuna yardımı və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya “Tarix, Fəlsəfə, Hüquq”, 2010, № 1-2, s. 41-52.
12. Qafqazda alman koloniyalarının yaranmasının ilkin tarixi şərtləri. // “Tarix və onun problemləri”, 2010, № 2, s. 91 -97.
13. Çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə Qafqaz alman koloniyalarının ictimai-siyasi həyatı (1917-ci ilin martı – 1918-ci ilin mayı). // Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2010, №4, s. 103-109.
14. XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz alman koloniyalarının iqtisadi həyatının təşəkkülü. // “Tarix və onun problemləri”, 2010, № 3, s. 51- 56.
15. Qafqazın alman koloniyalarında məktəb işinin təşkili (XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri). // Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2010, № 5, s. 54-61.
16. Qafqazda “alman məsələsi” və onun Almaniya - Rusiya münasibətlərində yeri (XIX əsrin birinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri). // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2010, №149-150, s. 390-404.
17. Alman kolonistlərinin Şimali Qafqazda məskunlaşması və sosial-iqtisadi uyğunlaşma xüsusiyyətləri (Cənubi Qafqaz koloniyaları

- ilə müqayisədə). // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. Bakı, 2010, № 2, s.168-176.
18. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qafqaz almanlarının dini həyatı. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2011, № 1, s. 74-80.
 19. Şimali Qafqazda almanların məskunlaşmasının etno-siyasi aspektləri və coğrafi lokallaşma xüsusiyyətləri. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya “Tarix, Fəlsəfə, Hüquq”, № 1, 2011, s.102-113.
 20. Qafqazın alman koloniyalarının tarixinin tarixşünaslıq problemləri haqqında // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya “Tarix, Fəlsəfə, Hüquq”, 2012, № 1, s. 41-55.
 21. Biznes etikası /Tədris proqramı. Bakı: Biznes Universiteti”, 2004, 20 s.
 22. Beynəlxalq münasibətlər tarixi /Tədris proqramı. Bakı: “Biznes Universiteti”, 2006, 90 s.
 23. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər /Tədris proqramı. Bakı: “Biznes Universiteti”, 2007, 64 s.
 24. Azərbaycan tarixi / Tədris proqramı. Bakı: “Biznes Universiteti”, 2010, 70 s.

b) rus dilində:

25. Развитие виноградарства и виноделия в западных районах Азербайджана. // «Audit », 2004, № 1, s. 80-85
26. Роль социально – экономических факторов в миграции населения. / Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri. Elmi – praktiki konfransın tezis-materialları. 26 may 2004-cü il. Bakı: Biznes Universiteti nəşriyyatı, 2004, c.238 – 241.
27. Влияние социально – экономических факторов на демографическую ситуацию. // Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri. Elmi – praktiki konfransın tezis-materialları. 26 may 2004-cü il. Bakı: Biznes Universiteti nəşriyyatı, 2004, c.241-245.
28. Роль семьи в сохранении этнической идентичности в диаспоральных условиях (на примере истории немцев России и Южного Кавказа). / Ailə problemləri: sosial-demoqrafik aspektlər. Elmi praktiki konfransın materialları. Bakı: 2004, s. 50-55.

29. Из истории кооперативного движения в немецких колониях Азербайджана в первой-третьи XX века // « Audit », 2004 , №2-3, s.108-114.
30. Проблемы хозяйственной и социально-экономической адаптации немецких колонистов на Южном Кавказе. // «Audit », 2005, №2-3, s.85-93
31. Проблемы этнической интеграции и культурной диффузии между азербайджанским населением и немецкими колонистами в XIX – начале XX вв. / Almaniya – Azərbaycan ədəbi - mədəni və tarixi əlaqələri mövzusunda həsr olunan elmi konfransın məqalələr toplusu. Bakı: “Nur”, 2006, s. 23-27.
32. Лексические заимствования из русского и азербайджанского языков в языке немцев Южного Кавказа. // «Milli pedaqogika məktəbi », 2006, №1, s.53-58.
33. Некоторые вопросы эмиграции азербайджанцев в Россию в постсоветское время. // Elmi əsərlər, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, 2008, cild 24, s.64-75.
34. Переселение немцев на Кавказ: социально-экономические, политические и религиозные факторы. // “ Tarix və onun problemləri”, 2008, № 4, с.119-126
35. Некоторые вопросы общественно-политической жизни немецких колонистов в период Азербайджанской Демократической Республики. // «Азербайджан и азербайджанцы», 2008, Vol.98 № 5-8, s.113-118.
36. Агрессия армянских вооруженных отрядов против немецких колонистов Азербайджана в начале XX века (1904-1918). // «Азербайджан и азербайджанцы», 2008, Vol.102, № 9-12, s.100-107.
37. «Народы Кавказа и деятельность европейских миссионеров на Кавказе в первой половине XIX века. // « Audit », 2009, №4, s. 68- 74.
38. «Немецкий фактор» в Грузии и положение Азербайджанского населения Борчалинского уезда (1918-год). // «Азербайджан и азербайджанцы», Баку, 2010, №1-2, Vol.105-106, s.211-217.
39. «Немецкий вопрос» и российско – германские отношения во второй половине XIX – начале XX вв. // « Audit », 2010, №1, s. 76 – 83.

40. Некоторые вопросы культурно – бытовой жизни немцев Южного Кавказа и Азербайджана в XIX-начале XX вв. // «Азербайджан и азербайджанцы», Баку, 2010, Vol.107-108, № 3-4, s.149-154 .
41. Лютеранские миссионеры, армяне и так называемый «армянский вопрос». // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2011, №158-159, s. 247-258.

Xaricdə nəşr edilənlər:

I.Monoqrafiyalar:

42. Из истории немецкой колонизации на Кавказе.LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co.KG, Saarbrücken, 2011, Germany, 204 s.
43. Немецкие колонии на Западной Украине. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co.KG,, Saarbrücken, 2011, Germany, 250 s.

II. Məqalələr:

44. Особенности осуществления «ликвидационных законов» в немецких хозяйствах Волыни и Азербайджана (сравнительный анализ). // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. Материалы международной научной конференции. Саратов, 14-19 сентября 2004 года. / Под ред.А.А. Германа. – М.: МСНК – пресс, 2005, с.246-260.
45. Политические и религиозные аспекты переселения немцев на Кавказ в конце XVIII – первой половине XIX века. // Актуальные проблемы истории Кавказа. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. Р.М.Магомедова (Махачкала,14-15 апреля 2010 года). / Отв. ред. проф. М.М.Гасанов; Под ред. В.П.Егоровой.- Махачкала: Издательство ДГУ, 2010, с.229-232.
46. Социально-экономические последствия осуществления «ликвидационных законов» в немецких хозяйствах в годы

- Первой мировой войны (на примере Волыни и Азербайджана). // «Науковий вісник ВНУ», Серія «Історичні науки», Луцьк, 2009, №22, с. 264-273.
47. Переселение немецких колонистов из Южной Украины на Северный Кавказ (II половина XIX – начало XX вв.). // Південний Архів. Історичні науки: Збірник наукових прац, Херсон, Видавництво ХДУ, 2010, Випуск 31-32, с.160 -167.
 48. Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально-экономическое и общественно - политическое положение (1914-1917 гг.). // Вестник Майкопского государственного технологического университета. Выпуск 2, Майкоп, Издательство МГТУ, 2010, с.29-38.
 49. Прогерманская политика Грузии в 1918 году: социально-экономические и политические последствия. // Вестник Северо - Осетинского государственного университета. Сборник научных статей. Общественные науки, №2, Владикавказ, 2010, с.37-42.
 50. Проблемы хозяйственной и социально – эконоимической адаптации немецких колонистов в Южном Кавказе в первой половине XIX века. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Рівне: 2010, Випуск 19, с.183-186.
 51. Деятельность европейских христианских миссионеров на Кавказе в первой половине XIX века. // «Россия и Кавказ: История и современность».Международная научная конференция. 22-23 октября 2009 года – Махачкала: Издательство «Наука РНЦ», 2010, с.668-677.
 52. Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально-экономическое и общественно- политическое положение(1914-1917 гг.). // Кавказ и Мир.Международный научный журнал.Тбилиси, 2011, № 10, с.123-131.
 53. Политические последствия массового переселения немцев в западные и южные губернии России во второй половине XIX – XX начале вв. // Історична наука на початку XXI ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи. Матеріали V Міжнародної конференції молодих науковців, 2-3 червня 2011 року. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011, с.131-139.

Агасиев Икирам Керим оглу

Возникновение немецких колоний на Кавказе и его региональные особенности (на примере Северного Кавказа и Грузии)

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена проблемам возникновения, становления, развития немецких колоний на Кавказе в период с конца XVIII века до начала 1921 года. Приоритетным вопросом при исследовании являлось определение региональных особенностей колониационного процесса, и основной акцент делался на регионы Северного Кавказа и Грузии, поскольку проблема немецкой колонизации в Азербайджане изучена достаточно.

Во введении автор обосновывает актуальность и значение темы, определяет цель и задачи исследования, указывает на объект и предмет исследования, проясняет методологическую базу и степень изученности темы.

В первой главе «Исторические предпосылки, причины, начало немецкой колонизации на Кавказе и её динамика в первой половине XIX века» анализируются исторические предпосылки, причины, основные этапы возникновения немецких колоний на Кавказе. Особое внимание уделено вопросам географической локализации мигрантов и этнополитическим аспектам колониационного процесса.

Во второй главе «Немцы Кавказа в российско – германских межгосударственных отношениях во второй половине XIX - начала XX вв» рассматриваются вопросы массовой немецкой колонизации на Северном Кавказе и в Грузии, анализируются причины «немецкого вопроса», дискриминационной политики царизма по отношению к немецкому населению в годы Первой Мировой войны.

В третьей главе «Социально-политическая жизнь немцев Кавказа в 1917-1920 годах» исследуются вопросы социально - экономической, общественно - политической жизни кавказских немцев в период с весны 1917-го по февраль 1921-го года. В этой главе особое место отведено проблемам политической жизни кавказских немцев в период германской экспансии на Кавказе в 1918 году.

В четвертой главе «Религиозно - культурная жизнь, проблемы этнической интеграции, этно - конфессиональной и культурной диффузии немцев Кавказа» освещены вопросы школьного образования, быта, семейной и религиозной жизни, а также взаимоотношения немецких колонистов с местным населением Кавказа.

В заключение диссертации автор систематизирует и обобщает основные выводы и излагает наиболее важные научно - теоретические положения работы.

Диссертационная работа заканчивается библиографией и приложениями.

Aghasiyev İkiram Kerim oğlu

Creation of German colonies in the Caucasus and their regional features (as in example of Northern Caucasus and Georgia).

SUMMARY

The dissertation deals with the creation of German colonies in the Caucasus from the end of XVIII century till the beginning of XX century and their development problems. Special attention is paid to the investigation of regional characteristics of the process of settlement during investigation. The northern Caucasus and Georgia are specially paid attention, because the history of German colonies was investigated enough.

The urgency, scientific novelty, degree of the level of scrutiny of the theme, its scientific basis and the practical importance is proved, and its methodological basis is considered in the introduction.

The first Chapter investigates settlement of colonies in Caucasus, its beginning, historical conditions of creating German colonies in the Caucasus and main periods. The ethnic-political aspects of German settlement are specially paid attention and its geographical characteristics are shown here.

In the second Chapter the mass settlement of Germans in the Northern Caucasus as the result of relationships between Russia and Germany in the half of XIX century and beginning of XX century, the problems of enlarging the settlement are investigated, the reasons of the matter of Germans and discrimination policy against Germans by tsar during World War I are analyzed.

The third Chapter investigates the political life of the Caucasus Germans in the 1917-1920s and their social-economic, social-political life from spring of the year 1917 till the beginning of the year 1921. The special attention is given to the research of

the political life of German people during the expansion of Germany in the Caucasus.

The fourth Chapter deals with the problems of the cultural-religious life of the Caucasus Germans, ethnic integration and cultural diffusion, the organization of schools, domestic issues, religious life as well as their relations with local Caucasus people.

In the Conclusion the author systematizes and generalizes the main results and puts forward his scientific-theoretical suggestions.

Bibliography and additional are given at the end of the article.

Çapa imzalanmışdır: 18 oktyabr 2012 ci il.
Format 60 x 84 – ¹/16. Kağız əla növ.
Tiraj 150. Sifariş № 217

Bakı Biznes Universitetinin mətbəsinə çap olunmuşdur.
Bakı, Həsən bəy Zərdabi prospekti 88^a
E-mail: info@bbu.edu.az

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

на правах рукописи

Агасиев Икирам Керим оглы

**Возникновение немецких колоний на
Кавказе и его региональные особенности
(на примере Северного Кавказа и Грузии)**

Специальность: 07.00.03 – Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на получение учёной степени доктора
исторических наук

Баку -2012

